

**КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА**

Факультет суспільно-гуманітарних наук

Кафедра всесвітньої історії

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Рівень вищої освіти: перший бакалаврський

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**на тему: «Українці Закарпаття в складі Першої
Чехословацької республіки (1918-1938)»**

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

Виконав:

Євдокімов Микола Михай-
лович, студент групи ІСТб-1-22-
4.0 д

Науковий керівник:

Андрєєва Світлана Серафи-
мівна, кандидатка історичних
наук, доцентка

Роботу захищено « ___ » _____ 20__ р.

Оцінка _____

Київ, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ ПЕРШОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ	12
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ	18
РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА ЗАКАРПАТТІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	25
РОЗДІЛ 5. РОЛЬ ОСВІТИ, КУЛЬТУРИ ТА ПРЕСИ У ФОРМУВАННІ НА- ЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ	30
РОЗДІЛ 6. ВПЛИВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА НАЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК	42
РОЗДІЛ 7. МОВНА ТА КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ	52
РОЗДІЛ 8. ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬ- КОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	60
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	75

ВСТУП

Після завершення Першої світової війни та розпаду Австро-Угорської імперії Закарпаття опинилося в центрі складних політичних і суспільних трансформацій, які визначили подальший розвиток регіону у міжвоєнний період. У 1919 р. край увійшов до складу Першої Чехословацької республіки під назвою Підкарпатська Русь. Перебування Закарпаття в межах демократичної чехословацької держави створило нові умови для розвитку політичного життя, освіти, культури, преси, церковного середовища та громадської діяльності українського населення. Саме в цей період відбувалися важливі процеси формування модерної української національної свідомості населення краю.

Міжвоєнне Закарпаття стало осередком активної боротьби різних ідейно-політичних напрямів — українофільського, русофільського та русинського. Умови чехословацької державності сприяли розвитку українського культурного та освітнього життя, хоча державна політика щодо національного питання залишалася суперечливою. Значний вплив на процеси національного розвитку мали діяльність українських політичних партій, культурно-просвітницьких товариств, шкільництва, преси та греко-католицької церкви. У цей період поступово формувалися передумови для утвердження української ідентичності населення Закарпаття.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю комплексного вивчення особливостей національного розвитку українців Закарпаття в умовах Першої Чехословацької республіки. В сучасних умовах питання національної ідентичності, історичної пам'яті та державотворення залишаються важливими складовими українського суспільного розвитку. Досвід Закарпаття міжвоєнного періоду дає можливість глибше зрозуміти механізми формування національної свідомості в багатонаціональному середовищі Центрально-Східної Європи, а також роль політичних, культурних і релігійних чинників у цих процесах.

У сучасній українській історіографії окремі аспекти розвитку Закарпаття міжвоєнного періоду висвітлено у працях Т. Піковської, І. Попа, В. Романюка, М. Мадяра, І. Данилюка, П. Кравчука, М. Лендела, Л. Белея, С. Сверденка, І. Копчака та інших дослідників. Науковці аналізують політичне становище регіону, розвиток українського національного руху, освітні та культурні процеси, діяльність української інтелігенції, преси й церкви. Водночас проблема потребує комплексного підходу, який дозволить поєднати політичні, соціальні, культурні та релігійні аспекти в єдину систему аналізу.

Мета та завдання дослідження

Метою дипломної роботи є комплексне дослідження особливостей національного розвитку українців Закарпаття у складі Першої Чехословацької республіки в 1918–1938 рр.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання дослідження:

- описати історіографію та проблематику теми;
- проаналізувати політичне становище Закарпаття після входу до складу Чехословаччини;
- охарактеризувати діяльність українських політичних партій та громадських організацій регіону;
- дослідити особливості українського національного руху на Закарпатті у міжвоєнний період;
- визначити роль освіти, культури та преси у формуванні національної свідомості населення краю; – проаналізувати вплив греко-католицької церкви та української інтелігенції на процеси національного розвитку;
- охарактеризувати мовну та культурну політику чехословацької влади щодо українського населення Закарпаття;
- узагальнити основні тенденції та особливості формування української національної ідентичності в регіоні.

Об'єкт і предмет дослідження

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне, культурне та освітнє життя Закарпаття у складі Першої Чехословацької республіки.

Предметом дослідження є процес національного розвитку українців Закарпаття в умовах чехословацької державності у 1918–1938 рр., а також чинники,

що впливали на формування української національної свідомості населення краю.

Хронологічні рамки дослідження

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1918–1938 рр. Нижня межа пов'язана із завершенням Першої світової війни, розпадом Австро-Угорської імперії та початком процесу входження Закарпаття до складу Чехословаччини. Верхня межа визначається припиненням існування Першої Чехословацької республіки напередодні Другої світової війни, що спричинило суттєві політичні зміни в регіоні.

Географічні межі дослідження

Географічні межі дослідження охоплюють територію Підкарпатської Русі (Закарпаття) у складі Першої Чехословацької республіки в адміністративних межах міжвоєнного періоду. Особливу увагу приділено найбільшим суспільно-культурним центрам регіону, які відігравали важливу роль у розвитку українського національного руху та громадського життя.

Наукова новизна та значення роботи

Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі процесів національного розвитку українців Закарпаття в умовах Першої Чехословацької республіки з урахуванням політичних, культурних, освітніх, релігійних та соціальних чинників. У роботі узагальнено результати сучасних історичних досліджень щодо розвитку українського національного руху в регіоні та визначено основні особливості формування української національної ідентичності населення Закарпаття у міжвоєнний період.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів під час вивчення історії України міжвоєнного періоду, історії

Закарпаття, історії українського національного руху, а також при підготовці навчальних курсів, наукових робіт та краєзнавчих досліджень.

Методи та принципи історичного пізнання

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності, системності та науковості. Принцип історизму дозволяє розглядати події та явища в конкретних історичних умовах міжвоєнного періоду з урахуванням політичних і суспільних процесів того часу. Принцип об'єктивності передбачає неупереджений аналіз історичних фактів та наукових концепцій, представлених у працях дослідників. Системний підхід забезпечує можливість комплексного аналізу взаємозв'язку політичних, культурних, соціальних та релігійних чинників у процесі формування національної свідомості населення Закарпаття.

У роботі використано загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження. Метод аналізу та синтезу застосовано для опрацювання наукової літератури та узагальнення історичних фактів. Проблемно-хронологічний метод дав змогу послідовно простежити основні етапи національного розвитку українців Закарпаття у 1918–1938 рр. Порівняльно-історичний метод використано для зіставлення різних політичних та ідейних течій у регіоні. Також застосовано метод узагальнення, який дозволив сформулювати основні висновки дослідження.

Структура роботи

—

РОЗДІЛ 1. Історіографія та проблематика

Проблема становища українців Закарпаття у складі Першої Чехословацької республіки (1918–1938 рр.) посідає важливе місце в сучасній українській історіографії. Вона охоплює широкий спектр питань: політичний розвиток Підкарпатської Русі, формування національної свідомості місцевого населення, діяльність політичних партій та громадських організацій, культурно-освітні процеси, мовну політику, роль церкви, а також соціально-економічні умови життя українців. Сучасні дослідження засвідчують відхід від радянських ідеологізованих підходів та перехід до комплексного вивчення регіону в контексті центрально-європейських політичних процесів.

Особливе значення для вивчення проблеми мають узагальнювальні праці. Насамперед це колективна монографія «Закарпаття 1919–1939 років: у складі Чехословацької Республіки» під редакцією С. Віднянського (2011), у якій комплексно висвітлено політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток краю в міжвоєнний період. Автори розглядають Закарпаття як специфічний регіон Чехословаччини, де відбувалося поступове формування модерної української національної ідентичності. Водночас монографія має переважно узагальнювальний характер, що не дозволяє детально простежити окремі аспекти повсякденного життя населення.

Важливий внесок у дослідження політичного життя краю зробив М. Токар у монографії «Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939)» (2006). Автор детально аналізує процес становлення та діяльності політичних партій, їхню програмну базу й електоральну підтримку. Праця демонструє складність політичного спектра Закарпаття, де одночасно діяли українофільські, русофільські, угорські, комуністичні та християнсько-демократичні сили. Разом із тим основна увага автора зосереджена на партійній історії, тоді

як питання впливу політичних організацій на формування масової національної свідомості висвітлене меншою мірою.

Проблематика політичного розвитку доповнюється роботами Т. Піковської, яка досліджувала національне питання в програмах політичних партій Чехословаччини та діяльність українських політичних сил Закарпаття. Її праці дають можливість зрозуміти місце українського питання в загальнодержавній політиці Праги та особливості політичної мобілізації українського населення регіону. Аналогічну тематику розкриває дослідження І. Попа, присвячене взаємозв'язку між політичними партіями та національним рухом на Підкарпатській Русі.

Значний блок досліджень стосується процесів національного відродження та формування української ідентичності. У роботах І. Копчака, М. Лендела, І. Романюка та М. Мадяра аналізується роль української інтелігенції, культурно-просвітніх товариств, шкільництва та громадських організацій у поширенні української національної ідеї. Особливу увагу автори приділяють протистоянню українофільської та русофільської течій, яке стало однією з ключових особливостей суспільного розвитку Закарпаття міжвоєнної доби. Дослідники загалом доходять висновку, що саме в умовах чехословацької демократії український рух отримав можливість для активного розвитку, хоча процес формування національної самосвідомості залишався неоднозначним і суперечливим.

Важливе місце в історіографії займають праці, присвячені церковному життю. Л. Белей та І. Кондратюк розглядають роль греко-католицької церкви у формуванні національної свідомості українців Закарпаття. На думку дослідників, церква виступала не лише релігійною інституцією, а й важливим осередком культурно-національного життя. Водночас вони підкреслюють, що духовенство не було політично однорідним, а серед священників існували як українофільські, так і русофільські орієнтації.

Питання освіти та культурного розвитку висвітлено у працях М. Громовчука і О. Сидоренка, П. Кравчука та І. Мольнара. Автори досліджують освітні реформи чехословацького уряду, розвиток мережі шкіл, підготовку педагогічних кадрів та вплив освіти на формування громадянської й національної свідомості населення. Загалом дослідники позитивно оцінюють модернізаційний вплив чехословацької освітньої політики, хоча звертають увагу на суперечності, пов'язані з мовним питанням і недостатнім забезпеченням українського шкільництва.

Окремий напрям становлять дослідження мовної політики та інформаційного простору. Л. Міщенко аналізує особливості мовної політики в Підкарпатській Русі, акцентуючи увагу на боротьбі між різними мовними орієнтаціями населення. С. Сверденко розглядає українську пресу міжвоєнного Закарпаття як чинник політичної самоідентифікації та формування громадської думки. Ці праці демонструють, що мовне питання було не лише культурною, а й політичною проблемою, безпосередньо пов'язаною з процесами національного самовизначення.

Соціально-економічні аспекти життя українців Закарпаття досліджуються менш активно. Серед таких праць варто виділити статті І. Данилюка та П. Мольнара, які аналізують соціально-політичне становище населення, рівень економічного розвитку краю, аграрні проблеми та особливості модернізаційних процесів. Автори зазначають, що попри демократичний характер чехословацького режиму Закарпаття залишалося одним із найбільш економічно відсталих регіонів держави, що суттєво впливало на суспільно-політичні настрої населення.

Історіографічний аналіз розвитку досліджень міжвоєнного Закарпаття представлений у праці І. Мищака, який розглядає основні тенденції сучасної української історіографії щодо вивчення Закарпаття напередодні Другої світової війни. Автор наголошує на поступовому розширенні джерельної бази та активному

використанні архівних матеріалів, однак звертає увагу на збереження певної фрагментарності досліджень.

Сучасна зарубіжна історіографія (зокрема праці Пола Роберта Магочія, а також новітні дослідження чеських, словацьких і угорських істориків) значну увагу приділяє проблемам автономії Підкарпатської Русі, конкуренції русинської та української ідентичностей, а також місцю Закарпаття в політиці міжвоєнної Чехословаччини. На відміну від українських авторів, зарубіжні дослідники частіше акцентують увагу на багатоетнічному характері регіону та складності процесів національного самоусвідомлення місцевого населення.

Таким чином, аналіз історіографії свідчить про наявність значного масиву наукових праць, присвячених політичним, культурним, освітнім та релігійним аспектам життя українців Закарпаття у складі Першої Чехословацької республіки. Разом із тим недостатньо дослідженими залишаються питання повсякденного життя населення, соціальної мобільності, впливу економічних чинників на формування національної свідомості, а також взаємодії українців з іншими етнічними спільнотами регіону. Крім того, у сучасній історіографії продовжуються дискусії щодо співвідношення понять «русинська» та «українська» ідентичність, оцінки національної політики чехословацького уряду та характеру автономістських рухів у краї. Саме ці проблеми визначають актуальність подальшого дослідження становища українців Закарпаття в 1918–1938 рр. та зумовлюють необхідність комплексного аналізу політичних, соціально-економічних і культурних процесів у регіоні.

РОЗДІЛ 2. Політичне становище Закарпаття після входження до складу Чехословаччини

Включення Закарпаття до складу Чехословаччини стало одним із найважливіших політичних наслідків Першої світової війни для населення краю. Розпад Австро-Угорської монархії у 1918 р. поставив перед місцевими русинами-українцями питання про майбутню державну належність регіону. У цей період розглядалися різні політичні альтернативи: збереження зв'язків з Угорщиною, приєднання до Української Народної Республіки, об'єднання із Західноукраїнською Народною Республікою або входження до складу новоствореної Чехословаччини. Як зазначає В. Гомонай, «остаточний вибір був зумовлений не лише позицією місцевих політичних еліт, а й міжнародною ситуацією та рішеннями держав-переможниць на Паризькій мирній конференції».¹

Юридично входження Підкарпатської Русі до складу Чехословаччини було закріплене Сен-Жерменським мирним договором 1919 р., який гарантував краю широку автономію. Відповідно до міжнародних зобов'язань Прага повинна була забезпечити власний сейм, губернатора та широке самоврядування. Проте практична реалізація цих положень значно відрізнялася від задекларованих принципів. Більшість сучасних дослідників розглядає міжвоєнний період як час суперечливого поєднання демократичних реформ із політикою адміністративного централізму.

У колективній монографії «Закарпаття 1919–1939 років: у складі Чехословацької Республіки» наголошується, що Прага сприймала регіон не лише як територію, яка потребувала модернізації, але й як важливий стратегічний плац-

¹ Гомонай В. І. Закарпаття в складі Чехословаччини (1919–1938) // Історія України. 1998. № 3. С., с. 49

дарм на східному кордоні держави. Саме тому центральна влада прагнула зберегти максимальний контроль над політичними процесами в краї, відкладаючи реалізацію автономного статусу. На думку авторів монографії, «автономія тривалий час залишалася радше політичною декларацією, ніж реально функціонуючим механізмом самоврядування».²

Проблема автономії посідає центральне місце в історіографії політичного розвитку Закарпаття. М. Токар вважає, що невиконання чехословацьким урядом міжнародних зобов'язань стало одним із головних факторів радикалізації місцевого політичного життя. Формально Підкарпатська Русь користувалася демократичними правами, однак реальна влада перебувала в руках призначених Прагою чиновників. Дослідник підкреслює, що «населення краю дедалі гостріше сприймало розрив між проголошеними демократичними принципами та практикою державного управління».³

Першим губернатором Підкарпатської Русі став Григорій Жаткович, діяльність якого була пов'язана зі спробами реалізувати обіцяну автономію. Як зазначають Ю. Поп та О. Кравчук, Жаткович неодноразово вступав у конфлікт із центральною владою через небажання Праги передавати регіону ширші управлінські повноваження. Його «відставка у 1921 р. стала свідченням обмеженості політичної самостійності краю та продемонструвала перевагу централістського

² (Закарпаття 1919–1939 років: у складі Чехословацької Республіки : колект. монографія / [С. В. Віднянський, В. В. Токар, М. В. Токар та ін.] ; голов. ред. С. В. Віднянський ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. – с. 85–92.

³ Токар М.Ю. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939) – Ужгород, 2006. – с. 74–81).

курсу чехословацького уряду над автономістськими прагненнями місцевої еліти».⁴

Разом із тим оцінка чехословацької політики не є однозначною. Частина дослідників наголошує, що попри невиконання автономних обіцянок Закарпаття отримало значно ширші політичні свободи, ніж мало за часів Угорського королівства. І. Данилюк зазначає, що "українське населення вперше дістало можливість брати участь у легальній політичній діяльності, створювати партії, товариства та друковані видання. На відміну від попереднього періоду мадяризації, «чехословацький режим не здійснював системного переслідування українських організацій, що сприяло розвитку політичної активності населення».⁵

Політичне життя Підкарпатської Русі характеризувалося високим рівнем партійного плюралізму. За підрахунками М. Токара, у міжвоєнний період у краї діяли десятки політичних організацій різного ідеологічного спрямування. Найвпливовішими серед них були Українська народно-християнська партія, Руська аграрна партія, соціал-демократи, комуністи, а також численні русофільські та угорські політичні об'єднання. Така багатопартійність «...була наслідком не

⁴ Поп Ю. І., Кравчук О. М. Перший губернатор Закарпаття: політична діяльність Г. Жатковича (1918–1921 рр.) // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. 2006. Вип. 11. – с. 42–44.

⁵ Данилюк І. Соціально-політичне становище українського населення Підкарпатської Русі у 1919–1938 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2012. Вип. 29. – с. 57.

лише демократичного характеру чехословацької політичної системи, а й незавершеності процесів національної самоідентифікації місцевого населення».⁶

Особливістю політичного розвитку краю стала боротьба між українофільською та русофільською течіями. М. Мадяр наголошує, що «...політичне протистояння в Закарпатті не зводилося лише до суперництва партій, а стосувалося фундаментального питання національної належності місцевого населення. Русофіли розглядали закарпатських русинів як частину російського народу, тоді як українофіли відстоювали концепцію єдності закарпатців з українським народом...»⁷ Відсутність усталеної національної ідентичності значної частини населення робила це протистояння одним із визначальних факторів політичного життя міжвоєнного Закарпаття.

Важливу роль у політичних процесах відігравало національне питання. Як показує Т. Піковська, політичні партії Чехословаччини по-різному оцінювали майбутнє Підкарпатської Русі. Якщо українські політичні сили наполягали на розширенні автономії та розвитку української культури, то значна частина загальнодержавних партій підтримувала збереження централізованої системи управління. Це спричиняло постійне напруження між регіональними та центральними політичними інтересами.

⁶ Токар М.Ю. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939) – Ужгород, 2006. – 115–134.

⁷ Мадяр М. Український національний рух у Чехословаччині: між русофільством і українофільством (1918–1938) // Карпатський вісник історичних студій. 2018. № 14. – с. 89–91.

Демократичний характер політичної системи Чехословаччини проявлявся насамперед у регулярному проведенні виборів. Населення Закарпаття брало участь у парламентських виборах, обираючи представників до Національних зборів у Празі. Водночас дослідники звертають увагу на те, що реальний вплив закарпатських політиків на загальнодержавні рішення залишався обмеженим. Представники краю становили незначну частину парламентського корпусу та не могли істотно впливати на вироблення державної політики.

Важливим чинником політичного розвитку була діяльність української інтелігенції. За висновками І. Копчака, саме інтелектуальна еліта стала основним провідником модерної української національної ідеї на Закарпатті. Через політичні партії, «культурно-просвітні організації та пресу вона сприяла політизації населення та формуванню нових моделей національної самоідентифікації».⁸

На політичні процеси суттєво впливала і греко-католицька церква. Л. Белей зазначає, що духовенство часто виступало важливим учасником суспільно-політичного життя, а церковні структури нерідко ставали майданчиком для поширення різних національних і політичних концепцій. При цьому «..сама церква не була однорідною: серед духовенства існували як українофільські, так і русофільські орієнтації...».⁹

⁸ Копчак І. В. Роль української інтелігенції Закарпаття у формуванні національної свідомості (1919–1938) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. 2013. Вип. 22. – с.115–117).

⁹ Белей Л. Роль греко-католицької церкви у формуванні національної самосвідомості українців Закарпаття (1919–1938) // Релігія та суспільство. 2015. № 2. – с. 61–63.

У другій половині 1930-х рр. політична ситуація в Закарпатті почала швидко змінюватися під впливом міжнародної кризи. Зростання ревізійістських настроїв в Угорщині, посилення впливу нацистської Німеччини та ослаблення позицій Чехословаччини актуалізували питання автономії краю. Після Мюнхенської угоди 1938 р. центральний уряд був змушений надати Підкарпатській Русі автономний статус, якого місцеві політичні сили домагалися майже два десятиліття. Проте реалізація автономії відбулася занадто пізно і вже не могла стабілізувати політичну ситуацію в регіоні.

Отже, політичне становище Закарпаття у складі Першої Чехословацької республіки характеризувалося поєднанням демократичних можливостей і суттєвих обмежень автономного розвитку. З одного боку, чехословацький режим створив умови для функціонування багатопартійної системи, розвитку громадянського суспільства та національно-культурного життя українців. З іншого боку, тривале невиконання обіцянок щодо автономії сприяло зростанню політичного невдоволення та посиленню радикальних настроїв. Саме суперечність між демократичними принципами чехословацької держави та її централізаторською практикою стала визначальною рисою політичного розвитку Закарпаття у 1919–1938 рр.

РОЗДІЛ 3. Діяльність українських політичних партій та громадських організацій регіону

Входження Закарпаття до складу Чехословацької Республіки створило принципово нові умови для політичної та громадської активності місцевого українського населення. На відміну від періоду перебування краю в складі Угорського королівства, коли будь-які прояви українського національного життя обмежувалися політикою мадяризації, міжвоєнна Чехословаччина забезпечила відносно демократичні умови для діяльності політичних партій, культурно-просвітніх товариств, релігійних організацій та преси. Саме в цей період відбулося формування політично організованого українського руху, який став одним із ключових чинників суспільного розвитку Закарпаття.

Сучасна історіографія загалом розглядає міжвоєнне Закарпаття як простір активної політичної конкуренції. Проте дослідники по-різному оцінюють результати діяльності українських політичних сил. Якщо М. Токар наголошує на поступовому зміцненні українського політичного табору, то І. Данилюк та М. Мадяр звертають увагу на його внутрішню роздрібненість і нездатність тривалий час виробити єдину політичну платформу. Власне ця суперечність стала однією з головних особливостей політичного життя краю в міжвоєнний період.

Найгрунтовніше питання функціонування політичних партій дослідив М. Токар. Учений зазначає, що багатопартійність була однією з характерних рис політичного розвитку Підкарпатської Русі. На відміну від інших українських земель, де політична діяльність часто обмежувалася авторитарними режимами, у Чехословаччині «...існували легальні умови для роботи партій різних напрямів

— від комуністичних до національно-демократичних і християнсько-консервативних».¹⁰ Водночас така багатопартійність не завжди сприяла консолідації українського руху. Значна кількість політичних організацій призводила до розпорошення електорату та ускладнювала вироблення спільної стратегії захисту інтересів українського населення.

Особливе місце в політичному житті краю посідала Руська хліборобська партія, яка представляла інтереси селянства та виступала за розширення автономії Підкарпатської Русі. Важливу роль відігравала також Українська народно-християнська партія, пов'язана з греко-католицьким середовищем. Як зазначає Т. Піковська, «...українські політичні сили поступово трансформувалися від захисту регіональних інтересів до формування загальноукраїнської політичної програми, що передбачала розвиток української освіти, культури та національної самосвідомості»¹¹

Разом із тим український політичний рух не був однорідним. Однією з найгостріших проблем міжвоєнного Закарпаття залишалося протистояння між українофільським і русофільським напрямками. М. Мадяр справедливо зауважує «..боротьба точилася не лише за політичний вплив, а насамперед за право визначати національну ідентичність місцевого населення.»¹² Русофіли трактували

¹⁰ Токар М.Ю. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939) – Ужгород, 2006. – с. 112–118

¹¹ Піковська Т. В. Національне питання в програмах політичних партій Першої Чехословацької республіки 1918-1938 рр. / Тетяна Піковська – Вінниця : Нова Книга, 2020. – с. 59–67).

¹² Мадяр М. Український національний рух у Чехословаччині: між русофільством і українофільством (1918–1938) // Карпатський вісник історичних студій. 2018. № 14. – с. 88–92).

закарпатських русинів як частину «єдиного російського народу», тоді як українофіли розглядали їх як складову української нації. Саме тому діяльність політичних партій нерідко виходила за межі традиційної парламентської боротьби і набувала характеру ідеологічного протистояння.

І. Поп підкреслює «...політичні партії стали основними інструментами мобілізації населення»¹³. Через виборчі кампанії, мітинги, пресу та громадські організації вони формували політичну культуру населення, яке до 1918 р. практично не мало досвіду участі в демократичних процесах. Саме завдяки партійній діяльності українське населення Закарпаття поступово включалося до політичного життя Чехословаччини.

Окрему роль відігравали ліві політичні сили, передусім Комуністична партія Чехословаччини. Як зазначають М. Токар та І. Данилюк, комуністи користувалися значною підтримкою серед найбільш вразливих верств населення, особливо в гірських районах Закарпаття. Причинами популярності комуністів були складні соціально-економічні умови, безземелля та високий рівень трудової еміграції. Однак комуністичний рух орієнтувався переважно на соціальні, а не на національні питання, що обмежувало його вплив на процеси українського національного відродження.

Поряд із політичними партіями важливе місце в житті українців Закарпаття посідали громадські організації. Саме вони стали основними осередками поширення української національної ідеї та формування модерної національної свідомості. У працях І. Копчака та І. Романюка наголошується, що «українська інтелігенція використовувала громадські структури як інструмент культурної та

¹³ Поп І. І. Політичні партії та національний рух на Підкарпатській Русі в 1918–1938 рр. // Україна–Європа–Світ. 2014. Вип. 13. – с. 103–105)

політичної самоорганізації населення».^{14 15} Через мережу товариств, освітніх установ і культурних осередків відбувалося поширення української мови, літератури та історичних знань.

Найвідомішою українською громадською організацією міжвоєнного Закарпаття стало товариство «Просвіта». Заснована в Ужгороді у 1920 р., вона швидко перетворилася на головний центр українського культурно-просвітнього життя краю. Як зазначає П. Кравчук «.діяльність товариства охоплювала відкриття бібліотек, організацію лекцій, театральних вистав, видавничу діяльність та проведення культурно-масових заходів».¹⁶ Значення «Просвіти» виходило далеко за межі культурної роботи. Фактично вона виконувала функції національно-консолідаційного центру українського руху.

Схожих висновків дотримується М. Лендел, який вважає, що громадські організації стали важливішими для процесу національного відродження, ніж

¹⁴ Копчак І. В. Роль української інтелігенції Закарпаття у формуванні національної свідомості (1919–1938) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. 2013. Вип. 22. – с. 114–118

¹⁵ Романюк І. М. Міжвоєнне Закарпаття як регіон українського національного відродження // Історичні студії Східноєвропейського НУ ім. Лесі Українки. 2016. № 3. – с. 92–94).

¹⁶ Кравчук П. П. Культурно-освітній розвиток українців Закарпаття у 1919–1938 рр. // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2015. Вип. 2. – с. 47).

окремі політичні партії. Якщо політичні сили часто були розділені ідеологічними суперечностями, то «культурно-просвітні товариства об'єднували ширші верстви населення навколо спільних культурних і національних цінностей.»¹⁷

Вагомий вплив на громадське життя мала й греко-католицька церква. У працях Л. Белея та І. Кондратюка підкреслюється, що церковні структури фактично виконували функції громадських інституцій. Священники брали активну участь у діяльності освітніх і культурних організацій, підтримували шкільництво та сприяли поширенню національної самосвідомості. Водночас історики звертають увагу на неоднорідність духовенства, оскільки частина священнослужителів підтримувала русофільські позиції.

Особливе значення для громадсько-політичного життя мала преса. На думку С. Сверденка «...міжвоєнні українські періодичні видання стали одним із головних засобів формування політичної культури населення. Газети та журнали не лише інформували громадськість про політичні події, а й активно впливали на формування національної ідентичності».¹⁸ Через пресу поширювалися програмні засади політичних партій, висвітлювалася діяльність громадських організацій і велася полеміка між українофілами та русофілами.

Важливим напрямом громадської діяльності стало шкільництво та освітня робота. М. Громовчук, О. Сидоренко та І. Мольнар підкреслюють, що «саме че-

¹⁷ Лендел М. І. Національно-культурний розвиток українців Підкарпатської Русі (1919–1938 рр.) // Вісник УжНУ. Серія: Історія. 2014. Вип. 33. – с. 104–106).

¹⁸ Сверденко С. Українська преса Закарпаття міжвоєнного періоду як фактор політичної самоідентифікації населення // Медіаісторія і культура Центральної Європи. 2017. № 3. – с. 76–79)

рез систему освіти відбувалося виховання нового покоління української інтелігенції.»¹⁹ Освітні реформи Чехословаччини сприяли розширенню мережі шкіл і підвищенню рівня грамотності населення, хоча мовна політика держави залишалася предметом дискусій.

Критичний аналіз історіографії свідчить, що дослідники неоднаково оцінюють ефективність діяльності українських політичних партій. М. Токар і Т. Піковська наголошують на їхній ролі у формуванні політичної культури населення та захисті національних інтересів. Натомість І. Данилюк звертає увагу на їхню слабку організаційну єдність і залежність від внутрішніх ідеологічних суперечностей. Більшість сучасних істориків погоджується з тим, що політичні партії не змогли повністю консолідувати українське населення Закарпаття, однак створили необхідні передумови для подальшого національного розвитку.

Таким чином, діяльність українських політичних партій та громадських організацій у Закарпатті в 1918–1938 рр. стала важливим чинником формування модерної української національної спільноти. Політичні партії забезпечували представництво інтересів населення в умовах демократичної системи Чехословаччини, тоді як громадські організації, освітні товариства, преса та церковні структури сприяли поширенню української національної свідомості. Незважаючи на внутрішню роздрібненість, ідеологічні суперечності та конкуренцію з русофільськими силами, український рух міжвоєнного Закарпаття заклав підвалини для подальших державотворчих процесів наприкінці 1930-х років, кульмінацією яких стало проголошення автономії, а згодом і Карпатської України.

¹⁹Громовчук М. В., Сидоренко О. О. Освітні процеси як основа становлення правосвідомості в Першій Чехословацькій республіці (1918–1938 рр.) // Вісник НАКККіМ. 2019. № 2. – с. 145–146

РОЗДІЛ 4. Особливості українського національного руху на Закарпатті у міжвоєнний період

Український національний рух на Закарпатті в період перебування краю у складі Першої Чехословацької республіки мав низку особливостей, які відрізняли його від аналогічних процесів у Галичині, Волині чи Наддніпрянській Україні. Його розвиток відбувався в умовах політичної демократії, відносної свободи громадської діяльності та відсутності системних репресій за національною ознакою, однак одночасно ускладнювався соціально-економічною відсталістю регіону, слабкістю місцевої інтелігенції та конкуренцією кількох моделей національної самоідентифікації. Саме тому міжвоєнне Закарпаття стало одним із найбільш складних регіонів українського національного руху в Центрально-Східній Європі.

У сучасній історіографії існує загальний консенсус щодо того, що міжвоєнний період став вирішальним етапом формування модерної української національної свідомості населення Закарпаття. Водночас дослідники по-різному оцінюють масштаби цього процесу. Якщо І. Романюк розглядає міжвоєнне Закарпаття як регіон українського національного відродження, то окремі зарубіжні історики, зокрема Пол Роберт Магочі, наголошують на тривалому співіснуванні кількох конкуруючих ідентичностей — русинської, української та русофільської. Саме ця обставина визначає специфіку національного руху краю і залишається предметом наукових дискусій.

Однією з головних особливостей українського руху було те, що він формувалася в умовах незавершеного процесу національного самовизначення населення. На початку 1920-х рр. значна частина жителів Підкарпатської Русі отожднювала себе насамперед із місцевою русинською спільнотою, а не з українською нацією у її модерному розумінні. М. Мадяр зазначає, що боротьба між

українофільською та русофільською течіями фактично була боротьбою за національну орієнтацію населення краю. Українофіли відстоювали ідею належності закарпатських русинів до єдиного українського народу, тоді як «...русофіли розглядали їх як частину ширшого російського культурного простору».²⁰

Саме суперництво між цими двома течіями визначало зміст національного руху протягом майже всього міжвоєнного періоду. На відміну від інших українських регіонів, де національна самоідентифікація вже набула відносної стабільності, на Закарпатті вона залишалася предметом політичної та культурної боротьби. Як підкреслює І. Поп «політичні партії часто конкурували не лише за голоси виборців, а й за право представляти інтереси певної національної орієнтації населення».²¹

Важливим фактором розвитку українського руху стала демократична політична система Чехословаччини. На думку В. Гомоная «...саме чехословацький період створив умови для легальної діяльності українських партій, культурних товариств і друкованих видань, що було неможливим за попереднього угорського режиму».²² Завдяки цьому український рух зміг вийти за межі вузького кола інтелігенції та поступово охопити ширші верстви населення.

Водночас оцінка ролі Чехословаччини в розвитку українського національного руху не є однозначною. Автори колективної монографії «Закарпаття 1919–

²⁰ Мадяр М. Український національний рух у Чехословаччині: між русофільством і українофільством (1918–1938) // Карпатський вісник історичних студій. 2018. № 14. – с. 88–91)

²¹ Поп І. І. Політичні партії та національний рух на Підкарпатській Русі в 1918–1938 рр. // Україна–Європа–Світ. 2014. Вип. 13. – с. 103).

²² Гомонай В. І. Закарпаття в складі Чехословаччини (1919–1938) // Історія України. 1998. № 3. – с. 52).

1939 років: у складі Чехословацької Республіки» зазначають, що «..демократичні свободи поєднувалися з політикою централізації та невиконанням обіцянок щодо автономії краю. Прага була зацікавлена в стабільності регіону і часто підтримувала політичний баланс між різними національними групами, уникаючи відкритої підтримки українського руху».²³ Таким чином, український національний рух розвивався не завдяки цілеспрямованій державній підтримці, а переважно завдяки власній організаційній активності.

Особливу роль у процесі національного відродження відігравала українська інтелігенція. І. Копчак підкреслює, що саме «...інтелектуальна еліта стала головним носієм модерної української національної ідеї. Учителі, священники, журналісти та громадські діячі не лише поширювали українську культуру, але й формували нове бачення історії та місця Закарпаття в українському національному просторі».²⁴ На відміну від політичних партій, діяльність інтелігенції часто мала довготриваліший і стабільніший вплив на суспільство.

Важливим інструментом національної мобілізації стала система освіти. Дослідження М. Громовчука, О. Сидоренка та І. Мольнара показують, що міжвоєнний період характеризувався розширенням мережі навчальних закладів та зростанням рівня грамотності населення. Освіта «сприяла формуванню нової генерації української інтелігенції, яка вже не ототожнювала себе винятково з

²³ Закарпаття 1919–1939 років: у складі Чехословацької Республіки : колект. монографія / [С. В. Віднянський, В. В. Токар, М. В. Токар та ін.] ; голов. ред. С. В. Віднянський ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. – с. 145–152).

²⁴ Копчак І. В. Роль української інтелігенції Закарпаття у формуванні національної свідомості (1919–1938) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. 2013. Вип. 22. – с. 114–116).

локальною русинською традицією, а дедалі більше сприймала себе частиною українського національного простору».²⁵

Окремим напрямом розвитку українського національного руху була діяльність культурно-просвітніх організацій. Найбільше значення мало товариство «Просвіта», яке стало центром поширення української мови, літератури та історичної пам'яті. Як зазначає П. Кравчук «...мережа читальнь, бібліотек і культурних осередків охоплювала дедалі більшу частину населених пунктів краю, сприяючи інтеграції місцевого населення до українського культурного простору».²⁶ У цьому контексті український рух набував не лише політичного, а й виразного культурного характеру.

Суттєву роль у національному русі відігравала греко-католицька церква. Л. Белей наголошує, що духовенство стало одним із головних чинників формування національної самосвідомості населення. Через церковні структури поширювалися освітні та культурні ініціативи, підтримувалися громадські організації та шкільництво. Водночас І. Кондратюк звертає увагу на неоднорідність духовенства, частина якого підтримувала русофільську орієнтацію. Ця обставина відображала загальну складність національних процесів у краї.

Важливим чинником розвитку національного руху стала преса. За висновками С. Сверденка, українські періодичні видання виконували не лише інформаційну функцію, а й активно формували національну свідомість населення.

²⁵ Мольнар І. В. Освітні реформи на Підкарпатській Русі в контексті чехословацької політики // Карпатський край. 2010. № 5. – с. 48–50).

²⁶ Кравчук П. П. Культурно-освітній розвиток українців Закарпаття у 1919–1938 рр. // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2015. Вип. 2. – с. 46–48)

Через газети та журнали поширювалися ідеї української єдності, висвітлювалися події в інших українських землях, популяризувалася українська література та історія. У цьому сенсі преса стала одним із найефективніших інструментів національної мобілізації.

Характерною особливістю українського руху була його тісна взаємодія з політичними партіями. М. Токар та Т. Піковська зазначають, що «..більшість українських політичних сил поєднувала боротьбу за соціально-економічні права населення з вимогами розвитку української культури та освіти.»²⁷ При цьому національна проблематика поступово почала домінувати над суто регіональними питаннями

Наприкінці 1930-х рр. український національний рух вступив у нову фазу розвитку. Мюнхенська криза 1938 р., послаблення Чехословаччини та надання автономії Підкарпатській Русі сприяли різкому зростанню політичної активності українських сил. Саме в цей період відбувається остаточне зміцнення українофільського напрямку, який поступово витісняє своїх політичних конкурентів. На думку І. Романюка «...автономія 1938 р. стала кульмінацією тривалого процесу українського національного відродження в Закарпатті...»²⁸

²⁷ Токар М.Ю. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939) – Ужгород, 2006. – с. 214–220;

²⁸ Романюк І. М. Міжвоєнне Закарпаття як регіон українського національного відродження // Історичні студії Східноєвропейського НУ ім. Лесі Українки. 2016. № 3. – с. 95

Критичний аналіз наукової літератури свідчить, що український національний рух на Закарпатті не можна розглядати як лінійний і безконфліктний процес. Його розвиток супроводжувався боротьбою між різними моделями національної ідентичності, конкуренцією політичних еліт, впливом зовнішніх чинників та соціально-економічними труднощами. Водночас більшість сучасних істориків погоджується, що саме міжвоєнний період став вирішальним етапом формування української національної свідомості в краї.

Отже, особливість українського національного руху на Закарпатті полягала в тому, що він розвивався в умовах конкуренції кількох національних орієнтацій та поєднував політичні, культурні, освітні й релігійні форми діяльності. Вирішальну роль у його розвитку відіграли українська інтелігенція, громадські організації, преса, освітні установи та греко-католицька церква. Незважаючи на внутрішні суперечності та зовнішні обмеження, саме в міжвоєнний період було закладено основи модерної української ідентичності населення Закарпаття, що стало важливим результатом перебування краю у складі Першої Чехословацької республіки.

РОЗДІЛ 5. Роль освіти, культури та преси у формуванні національної свідомості

Формування національної свідомості українського населення Закарпаття в міжвоєнний період відбувалося під впливом комплексу політичних, соціальних і культурних чинників. Особливе місце серед них посідали освіта, культурно-просвітня діяльність та преса, які стали основними інструментами поширення модерної української національної ідеї. Саме через школу, громадські організації, літературу, театральне життя та друковані видання відбувався процес поступового переходу значної частини населення від локальної русинської ідентичності до усвідомлення належності до української нації.

У сучасній історіографії проблема формування національної свідомості населення Підкарпатської Русі розглядається як одна з ключових у дослідженні міжвоєнного Закарпаття. Більшість дослідників сходяться на думці, що саме чехословацький період став вирішальним етапом національної модернізації регіону. Водночас історики по-різному оцінюють роль окремих чинників цього процесу. Якщо М. Громовчук та О. Сидоренко наголошують на значенні освітніх реформ, то І. Копчак, П. Кравчук та С. Сверденко більшу увагу приділяють діяльності інтелігенції, культурних товариств і преси. Така різниця підходів пояснюється складністю самого процесу національного становлення, який не можна звести до впливу лише однієї суспільної інституції.

Одним із найважливіших інструментів формування національної свідомості стала система освіти. Після входження Закарпаття до складу Чехословаччини розпочалася масштабна модернізація шкільної мережі. Якщо в угорський період освіта була важливим засобом мадяризації населення, то в міжвоєнні десятиліття вона поступово перетворилася на механізм соціальної мобільності та культурного розвитку. Як зазначають М. Громовчук і О. Сидоренко, чехословацький уряд розглядав освіту як основу формування громадянської культури та правосвідомості населення.

Водночас оцінка освітньої політики Чехословаччини залишається неоднозначною. І. Мольнар звертає увагу на те, що «...модернізація освіти поєднувалася зі спробами інтегрувати Закарпаття до загальнодержавного політичного та культурного простору. У результаті освітня політика часто ставала предметом суперечок між українськими, русофільськими та чехословацькими політичними

колами».²⁹ Таким чином, школа виступала не лише освітньою інституцією, а й важливим елементом національної політики.

Особливого значення набуло мовне питання в освіті. Як підкреслює Л. Міщенко, саме навколо мови навчання точилася одна з головних дискусій між представниками різних національних орієнтацій. Українофіли виступали за впровадження української літературної мови в освітній процес, тоді як «русофіли наполягали на використанні російської мовної традиції або місцевих русинських мовних форм».³⁰ У результаті мовне питання стало важливим індикатором національної самоідентифікації населення.

Більшість сучасних дослідників погоджується з тим, що школа стала одним із найефективніших засобів формування нової української інтелігенції. Саме через систему освіти формувалося покоління молодих людей, яке вже сприймало себе частиною українського національного простору. На думку І. Копчака, «освітні установи стали важливим середовищем поширення української історичної пам'яті, літературної традиції та національної символіки».³¹

²⁹ Мольнар І. В. Освітні реформи на Підкарпатській Русі в контексті чехословацької політики // Карпатський край. 2010. № 5. – с. 46–49

³⁰ Міщенко Л. Мовна політика в Підкарпатській Русі у складі Чехословаччини (1919–1938) // Українська філологія. 2019. № 8. – с. 25–28

³¹ Копчак І. В. Роль української інтелігенції Закарпаття у формуванні національної свідомості (1919–1938) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. 2013. Вип. 22. – с. 115–117).

Не менш важливу роль у формуванні національної свідомості відіграла культура. У міжвоєнний період культурне життя Закарпаття переживало помітне піднесення. Зростала кількість бібліотек, театральних колективів, музичних товариств і культурно-просвітніх організацій. Як зазначає П. Кравчук «..культурна діяльність українських організацій була спрямована насамперед на поширення знань про історію та культуру українського народу».³² Через культурні заходи українська національна ідея ставала зрозумілішою для широких верств населення.

Центральне місце в культурному житті посідало товариство «Просвіта». Засноване в Ужгороді у 1920 р., воно стало головною українською культурно-просвітньою організацією краю. За оцінкою М. Лендела «...діяльність «Просвіти» мала системний характер і охоплювала практично всі сфери культурного життя: видавничу справу, бібліотечну роботу, театральне мистецтво, організацію лекцій та святкових заходів».³³ Важливо, що товариство діяло не лише в містах, а й у сільській місцевості, де рівень національної свідомості традиційно залишався нижчим.

Дослідники наголошують, що культурно-просвітні організації фактично виконували функції неформальних центрів національного виховання. На відміну від політичних партій, які були розділені ідеологічними суперечностями,

³² Кравчук П. П. Культурно-освітній розвиток українців Закарпаття у 1919–1938 рр. // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2015. Вип. 2. – с. 47–49

³³ Лендел М. І. Національно-культурний розвиток українців Підкарпатської Русі (1919–1938 рр.) // Вісник УжНУ. Серія: Історія. 2014. Вип. 33. – с. 103–106).

культурні товариства об'єднували значно ширші кола населення. Саме тому їхній вплив на формування національної свідомості часто виявлявся більш тривалим і глибоким.

Важливу роль у національно-культурному розвитку українців Закарпаття відіграла греко-католицька церква. Л. Белей підкреслює, що церква залишалася однією з найбільш авторитетних суспільних інституцій краю. Через проповіді, освітню діяльність і підтримку культурних заходів духовенство сприяло поширенню національної самосвідомості серед населення. Водночас І. Кондратюк зазначає, що «...церковне середовище не було політично однорідним, а тому його вплив на національний рух був складним і суперечливим».³⁴

Особливе місце у процесах національного самоусвідомлення займала преса. Саме друковане слово стало одним із найпотужніших засобів впливу на суспільну свідомість у міжвоєнний період. Як свідчать дослідження С. Сверденка, українські газети не лише інформували населення про політичні події, а й активно формували його національні орієнтири. Через пресу населення отримувало знання про історію України, розвиток українського руху в Галичині та на Наддніпрянщині, діяльність культурних організацій і політичних партій.

Водночас інформаційний простір Закарпаття не був однорідним. У згаданий період на теренах Закарпаття (тоді – Підкарпатська Русь) функціонувало щонайменше чверть (25) партійних періодичних видань. Зокрема, переважну їх більшість складала російсько-(русько-)мовні газети і журнали русофільських партій («Карпато-Русский Вестник», «Русский Вестник», «Земледільська Політика»,

³⁴ Кондратюк І. М. Церковне життя українців Закарпаття у міжвоєнний період // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Серія: Історія. 2018. Вип. 20. – с. 80–82).

«Руський Земледилець», «Русская Земля», «Русь», «Народная Газета», «Русская Народная Газета», «Наш Путь», «Карпаторусский Голос», «Молодая Русь» та ін.). Україномовні періодичні видання були представлені новинками відповідно проукраїнських політичних організацій «Карпатська Правда», «Руська Нива», «Народ», «Вперед», «Народня Сила», «Нова Свобода», «Свобода» тощо. Угорською мовою виходили «Берегі Гірлоп» («Берегівські новини»), «Карпаті Модьор Гірлоп» («Карпатськоугорська газета»), «Унгварі Келень» («Ужгородський Вісник»), «Готароші Уйшаг» («Прикордонна Газета»), а також газети Єврейської Громадянської Партії «Келеті Уйшаг» («Східна Газета») та Єврейської Сіоністської Партії «Жідо Нийплоп».³⁵

Особливо показовою була діяльність газети «Нова Свобода», яка наприкінці 1930-х рр. стала головним друкованим органом українського політичного руху. На її сторінках регулярно публікувалися матеріали, спрямовані на виховання національної свідомості молоді. У 1939 р. газета зверталася до населення із закликом: «Батьку й мамо! Ми, українські діти просимо Тебе Батьку й Мамо, щоб Ви доложили усіх зусиль до оборони в розбудови нашої Вільної Карпатської України. Не хочемо жити рабами та слугами у чужих, хочемо на своїй землі бути самі своїми панами! Батьку не вір тим, що за кусок сала і 30 сріберників хочуть, щоб Ти продав нас і поробив з нас яничар! Ми, діти Карпатської України хочемо виростати на свободній українській землі!».³⁶ Подібні звернення демонструють, наскільки тісно в тогочасній українській пресі перепліталися питання політичної мобілізації та національного виховання.

³⁵ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939): Монографія / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. – 380 с

³⁶ Нова Свобода. – 1939. – 23 січня.

Подекуди пресова політика партій набувала гостро опозиційного характеру, а зміст закликів до молоді залучатися до політичного життя в регіоні й радикальним чином протестувати проти політики Праги в освітніх, мовних та господарських напрямках. Зокрема, друкований орган партії Автономний Земледільський Союз «Русскій Вѣстникъ» неодноразово піддавався цензурній перевірці владними структурами. Деякі номери повним тиражем конфісковувалися і знищувалися³⁷. На молодь були розраховані й розтиражовані в 1934 році на сторінках партійної газети й щорічного «Руського Земледільського Календаря» так звані «Десять заповідей кожного русина». Зокрема, з метою патріотичного виховання акцентувалась увага на героїчних постатях громадсько-політичного руху. Як свідчать матеріали, в згаданих «заповідях» партійний вождизм був чітко персоніфікований: «Чествуй пам'ять Івана Куртяка (перший голова партії), який пожертвував себе за звільнення русинів; вставай в члени АЗС; стидися голосувати на чужу партію...».³⁸

Важливим чинником формування української національної свідомості на Закарпатті в міжвоєнний період стала діяльність освітніх, культурно-просвітніх та молодіжних організацій, які функціонували в умовах політичного плюралізму Першої Чехословацької республіки. Особливе місце в цьому процесі посідало студентське середовище, яке поступово перетворювалося на осередок вироблення модерної української ідентичності. Саме студентська молодь стала однією з перших соціальних груп, що активно включилася в суспільно-політичні дискусії щодо майбутнього Підкарпатської Русі, її національної належності та культурного розвитку.

³⁷ Земледельская Политика. – 1935. – 14 ноября.

³⁸ Земледельческий календарь на годъ 1934. – Ужгород, 1933

На початковому етапі розвитку студентського руху, що припадає на 1920–1921 рр., провідні студентські організації намагалися дистанціюватися від політичної боротьби. У Празі майже одночасно виникли русофільське товариство «Возрождение» та народовецький «Союз Підкарпатських Руських Студентів» (СПРС). Їхні засновники виходили з переконання, що студентство повинно насамперед займатися освітньою та культурною діяльністю. Символічним відображенням таких настроїв стала позиція редактора журналу «Подкарпатській Студенть» Олександра Фединця, який у 1922 р. наголошував: «Политика есть погибелью молодежи...», закликаючи молоде покоління розвиватися поза впливом партійних інтересів³⁹. Проте подальший розвиток подій засвідчив, що повне відмежування від політики було неможливим, оскільки саме національне питання дедалі більше визначало суспільне життя регіону.

Переломним моментом стали парламентські вибори 1924 р. та активізація діяльності політичних партій серед молоді. У цей період виник «Союз карпато-руських аграрних академиків», який став першою студентською організацією, безпосередньо пов'язаною з політичною партією. Його діяльність демонструє важливу особливість міжвоєнного Закарпаття: політична соціалізація молоді відбувалася через освітні та культурні інституції. Членство в подібних організаціях часто розглядалося не лише як прояв політичних переконань, але й як можливість професійного зростання та майбутньої кар'єри в державних структурах. Водночас така практика сприяла залученню студентів до громадської діяльності й формуванню у них навичок політичної участі. До речі, для чехословацької влади вчинок карпатоукраїнських студентів був відвертою несподіванкою. Цим пояснюється надмірна увага до провідних учасників зборів, окремі з

³⁹ Куцов К. О. Політична діяльність карпатоукраїнських студентських організацій у Чехословаччині в 1920–1930-х рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2017. Вип. 1 (36). С. 23–32.

яких (зокрема М. Різдорфер, Е. Гойдич) вже за кілька днів потому були допитані поліцією на предмет лояльності республіці.⁴⁰ Політична активність студентів спричинила суттєве обурення й серед провладних кіл безпосередньо в Підкарпатській Русі. Зокрема, наближена до Аграрної партії газета «Podkarpatské Hlasy» з цього приводу написала, що «студенти-русини вирішили зайнятися політикою, оскільки нездатні скласти іспити»⁴¹

Особливого значення для розвитку національної свідомості набули дискусії навколо мовного питання. Так, 7 березня 1926 р. під головуванням члена «Возродження» Гаврила Михалича (1902-1982) у Празі відбулися загальні збори карпатоукраїнського студентства. Приводом для цього послугувало розпорядження уряду ЧСР «Про мову», де, окрім іншого, офіційною мовою діловодства на території Підкарпатської Русі було визначено виключно чеську мову. На зборах виступили представники обох мовних течій, які у своїх доповідях піддали різкій критиці дії уряду ЧСР стосовно Підкарпатської Русі й Пряшівщини. За підсумками зборів було ухвалено резолюцію, яку надіслали президенту та уряду ЧСР. У ній студенти назвали уряд ЧСР некомпетентним у прийнятті будь-яких розпоряджень стосовно мовного питання у Підкарпатській Русі; вимагали заміни усіх чиновників-чехів, які працювали в урядових установах Підкарпатської Русі, але не володіли мовою місцевого населення, закриття газет «Podkarpatské Hlasy» та «Novoje

⁴⁰ ДАЗО. – Ф. 29. – Оп. 3. – Спр. 598: Листування Міністерства внутрішніх справ з поліційними урядами з питання комуністичної агітації студентів вищих учбових закладів, інформації про їхню діяльність, списки студентів (10 серпня 1926 р. – 29 лютого 1927 р.). – арк. 320

⁴¹ Misto študovani – politika // Podkarpatské Hlasy [Užhorod]. – 1926. – 18 břez. – S.

Vremja», надання «руській» мові статусу офіційної на території Пряшівщини. Учасники зборів також звернулися до населення й парламентських представників краю з проханням підтримати цей протест. Підписи під текстом резолюції поставили представники усіх легальних об'єднань карпато-українського студентства, які на той час діяли у Празі: голова «аграрних академіків» Едмунд Гойдич (1901-?), голова СПРС Юлій Бокшай (1901-?), заступник голови «соціал-демократичних студентів» Михайло Калинов (1901-1992) та голова «Возрождения» Гаврило Чопей (1902-1988)⁴².

Водночас аналіз джерел свідчить, що студентське середовище не було ідейно однорідним. У ньому співіснували кілька концепцій національної ідентичності: русофільська, русинська, українська та ліворадикальна. Саме тому студентські організації стали своєрідним майданчиком для формування модерної української національної ідеї через дискусію та конкуренцію різних поглядів. Ключовим етапом цього процесу стали збори СПРС у лютому 1929 р., на яких було ухвалено програмну резолюцію щодо національної належності закарпатських українців. У документі зазначалося, що населення Закарпаття є «органічною складовою частиною українського народу», який проживає також у Галичині, на Волині, Буковині та Наддніпрянщині. «Населення Закарпаття, що ще й дотепер носить на собі назву "русини", "руснаки", це органічна складова частина українського народу, що заселює Радянську Україну, Західню Україну (цебто Галичину, Волинь, Полісся, Холмщину), Буковину, частину Бессарабії та

⁴² Протестъ карпаторусскихъ студентовъ /Къ резолюціи приключились въ имени: Соціального Союза Подкарпатскихъ Русскихъ Студентовъ – [Ю.] Бокшай, Союза Соц. дем. академиковъ – М. Калиновъ, Союза Карпаторусскихъ аграрныхъ академиковъ – Э. Гойдичъ, КРСК «Возрождение» – Г. Чопей // Народная Газета [Пряшевъ]. – 1926.– 1 апрѣля. – С. 3.

деякі землі Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки. Населення цих територій говорить одною і тою самою українською мовою, має одну і ту саму літературу, одні і ті самі звичаї, один і той самий побут та народне мистецтво <...>. З огляду на це нема ніяких основ для теорій про національну окремішність "руського" населення Закарпаття від решти українського народу <...>. Усіх, хто дотепер прикривається русинством, вважаємо свідомими чи несвідомими союзниками наших гнобителів...»⁴³ Автори резолюції підкресливали спільність мови, культури, літератури та історичного розвитку українців по обидва боки Карпат⁴⁴ (Куцов, 2017). Фактично це був один із перших колективних політичних документів молодого покоління закарпатців, у якому чітко проголошувалася українська національна ідентичність.

Важливу роль у поширенні цих ідей відіграла студентська преса. Часописи, альманахи та друковані звернення стали ефективним засобом національного виховання молоді. Через них поширювалися відомості про українську культуру, історію та політичне становище українських земель. Особливо показовою була діяльність студентів-комуністів, які в альманасі «Ластівка» гостро критикували політику чехізації та наполягали на необхідності ширшого ознайомлення населення Закарпаття з українським національним рухом. Попри ідеологічну заангажованість подібних видань, вони сприяли поширенню знань про

⁴³ ЦДАВО. – Ф. 4392. – Оп. 1. – Спр. 3: Резолюції загальних зборів членів Союзу з протестом проти національного пригноблення українського населення Закарпаття з боку чеської влади. Копії (10 лютого 1929 р.). – арк 2–5.

⁴⁴ Куцов К. О. Політична діяльність карпатоукраїнських студентських організацій у Чехословаччині в 1920–1930-х рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2017. Вип. 1 (36). С. 25.

українську національну спільноту та стимулювали суспільну дискусію щодо національної ідентичності.

Однак оцінюючи діяльність студентських організацій, необхідно уникати їхньої ідеалізації. Значна частина молодіжного руху перебувала під впливом політичних партій, що нерідко призводило до внутрішніх конфліктів та ідеологічної поляризації. Протистояння між русофілами, українофілами та комуністами часто послаблювало можливості для консолідації молоді навколо спільних освітніх і культурних завдань. Крім того, окремі програмні документи містили надмірно радикальні оцінки політичних опонентів, що відображало загальну атмосферу політичної боротьби в регіоні.

Разом із тим саме освітнє та студентське середовище стало одним із найважливіших чинників українського національного відродження на Закарпатті. Через університети, культурні товариства, молодіжні організації та пресу формувалося покоління інтелігенції, яке наприкінці 1930-х років відіграло провідну роль у політичному житті Карпатської України. Діяльність студентських організацій сприяла поширенню української національної ідеї, утвердженню української мови в громадському просторі та формуванню усвідомлення належності закарпатців до єдиного українського народу. Таким чином, освіта, культура та преса виступили не лише інструментами просвітництва, але й важливими механізмами модерного націєтворення в умовах міжвоєнного Закарпаття.

Критичний аналіз історіографії дозволяє зробити висновок, що більшість дослідників дещо ідеалізує вплив освіти та культури на процес національного відродження. Насправді поширення української національної свідомості відбувалося нерівномірно. У міських центрах і серед освічених верств населення цей

процес проходив значно швидше, тоді як у віддалених сільських районах довгий час зберігалися локальні русинські ідентичності та сильний вплив традиційних форм самоусвідомлення. Крім того, національна мобілізація значною мірою залежала від соціально-економічних умов, які залишалися складними протягом усього міжвоєнного періоду.

Отже, освіта, культура та преса стали ключовими чинниками формування національної свідомості українців Закарпаття у складі Першої Чехословацької республіки. Саме через систему шкільництва, діяльність культурно-просвітніх організацій, роботу інтелігенції, церковних структур і друкованих видань відбувалося поширення української національної ідеї серед населення краю. Незважаючи на існування русофільських впливів, мовних суперечок та соціальних труднощів, міжвоєнний період став вирішальним етапом становлення модерної української національної свідомості на Закарпатті, що створило підґрунтя для подальшого розвитку українського руху наприкінці 1930-х років.

РОЗДІЛ 6. Вплив греко-католицької церкви та української інтелігенції на національний розвиток

Національний розвиток українців Закарпаття в період перебування краю у складі Першої Чехословацької республіки значною мірою визначався діяльністю двох суспільних груп, які в умовах недостатньої політичної консолідації населення стали головними носіями національної ідеї, — греко-католицького духовенства та української інтелігенції. Саме вони забезпечували культурне, освітнє та світоглядне підґрунтя процесів національного відродження, виступаючи посередниками між модерними національними концепціями та традиційним сільським суспільством Закарпаття.

У сучасній українській історіографії питання ролі церкви та інтелігенції в розвитку національного руху належить до найбільш досліджених. Водночас

оцінки істориків не завжди збігаються. Частина дослідників розглядає греко-католицьку церкву як провідну силу українського національного відродження, тоді як інші наголошують на її неоднорідності та існуванні всередині духовенства різних політичних і національних орієнтацій. Подібна ситуація спостерігається і щодо інтелігенції, яка хоча й стала важливим чинником поширення української національної ідеї, однак залишалася порівняно нечисленною та не завжди єдиною у своїх політичних поглядах.

Особливе місце в суспільному житті Закарпаття посідала греко-католицька церква. Історично вона була не лише релігійною інституцією, а й важливим культурним та освітнім центром. Умови розвитку краю зумовили те, що протягом тривалого часу саме духовенство становило найбільш освічену частину місцевого населення. Як зазначає П. Магочій, аж до початку ХХ ст. духовенство фактично домінувало в середовищі місцевої інтелектуальної еліти, що забезпечило його значний вплив на формування суспільної думки. Ця тенденція зберігалася і в міжвоєнний період.

На думку Л. Белея, греко-католицька церква стала одним із головних чинників формування національної самосвідомості українців Закарпаття. Дослідник підкреслює, що церковні структури брали активну участь у розвитку освіти, підтримці культурно-просвітніх ініціатив та поширенні української національної ідеї серед населення (Белей, 2015, с. 60–64). Особливого значення це набувало в сільській місцевості, де священник часто був не лише духовним наставником, а й єдиною освіченою особою, до думки якої прислуховувалася громада.

Водночас сучасні дослідники застерігають від надмірної ідеалізації ролі церкви. І. Кондратюк наголошує, що греко-католицьке духовенство не становило єдиної політичної чи національної сили. У його середовищі співіснували

українофільські, русофільські та навіть проугорські орієнтації.⁴⁵ Саме тому вплив церкви на національний розвиток не був однозначним і часто залежав від позиції конкретного священника або церковного діяча.

Водночас неоднорідність греко-католицького духовенства особливо виразно проявилася під час релігійних конфліктів початку 1920-х рр., пов'язаних із поширенням православного руху на Підкарпатській Русі. Архівні матеріали та тогочасна преса свідчать, що церковне питання часто виходило далеко за межі суто релігійної сфери й набувало політичного та національного забарвлення. Показовими є події в селах Білки та Великі Лучки, де значна частина населення прагнула перейти до православ'я. Ці процеси супроводжувалися гострим протистоянням між православними громадами, греко-католицьким духовенством і державними органами.

Особливо гостро на розвиток православного руху реагувала греко-католицька преса. Часопис «Наука» називав сербського єпископа Досифея (Васича) «шизматичним» і звинувачував його в підриві церковної єдності. В одному з дописів редакція стверджувала, що «если нишській сербській шизматичкій єпископъ съ дозволомъ Праги даже въ военскомъ автомобилѣ могъ объѣздити Подкарпатску Русь...», то це свідчить про те, що чехословацька влада веде проти греко-католицької церкви «тайну культурну боротьбу».⁴⁶ Автори видання закликали уряд «не засилати намъ сюда ни сербскихъ ни російскихъ агитаторовъ, ни

⁴⁵ Кондратюк І. М. Церковне життя українців Закарпаття у міжвоєнний період // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Серія: Історія. 2018. Вип. 20. – с. 79–82

⁴⁶ Archiv KPR 2 –Archiv KPR, f. KPR –protokol PR (Podkarpatská Rus), (1919), sign. 618, inv. č. 2. П. Еренфельд, 19 серпня 1920 р., KPR.

мадярських ни російських комунистов», фактично ототожнюючи православних діячів із політичними радикалами.

Не менш показовою була позиція мукачівського греко-католицького єпископа Антонія (Паппа), який послідовно виступав проти поширення православ'я. У листах до представників чехословацької адміністрації він вимагав припинити православну агітацію та вислати з краю православних священників. Зокрема, після прибуття до села Білки православного священника Луки Ольхового єпископ наполягав на тому, щоб православні не змогли перебрати у свою власність «ни церковъ, ни каплицы, ни церковні маетки»⁴⁷. В іншому зверненні він просив військову адміністрацію видалити з краю «чужинців», під якими розумів православних проповідників.

Разом із тим конфлікт засвідчив і внутрішню кризу авторитету частини греко-католицького духовенства. У Великих Лучках урядовий комісар Кліма після перевірки на місці повідомляв, що з 1453 родин близько 800 офіційно підтримали православний рух, а фактично майже все село, за винятком 24 родин, порвало зв'язки з греко-католицькою церквою. Основною причиною такого переходу чиновник вважав діяльність місцевого священника Михайла Бачинського, якого характеризував як «мадярона» та «здирника». Натомість православний священник Іван Ілечко, за оцінкою як місцевих чиновників, так і віцегубернатора Петра Еренфельда, закликав населення до мирної поведінки та очікування урядового рішення щодо церковного майна.

Події навколо православного руху демонструють, що церковне середовище Закарпаття в міжвоєнний період було важливим осередком не лише релігійного, а й суспільно-політичного життя. Суперечки між православними та

⁴⁷ ДАЗО, ф. 28, оп. 3, спр. 36, арк. 8–9

греко-католиками часто перепліталися з боротьбою між русофільськими, українофільськими та проугорськими орієнтаціями. Саме тому, як справедливо зазначають сучасні дослідники, вплив церкви на національний розвиток краю не був однозначним і залежав від конкретних історичних обставин та позицій окремих церковних діячів.

Однією з характерних рис міжвоєнного Закарпаття стало поступове посилення українофільських настроїв серед частини духовенства. Це було пов'язано як із загальним розвитком українського руху, так і з розширенням контактів із Галичиною та українською еміграцією. Автори колективної монографії «Закарпаття 1919–1939 років: у складі Чехословацької Республіки» зазначають, що багато представників духовенства підтримували діяльність українських культурно-просвітніх товариств, брали участь у роботі освітніх установ та сприяли розвитку українського шкільництва.

Особливо виразно національно-політична роль греко-католицької церкви проявилася наприкінці 1930-х років у період автономії Карпатської України. Наприкінці 30-х років греко-католицька церква на території нерадянської України налічувала 4 370 000 вірників, 3 040 парафій і 4 440 церков. На Закарпатті проживало близько 410 000 греко-католиків. Після Віденського арбітражу 1938 р. значна частина церковної інфраструктури опинилася на території, переданій Угорщині, а в Карпатській Україні залишилося 280 парафій без єпископського управління.⁴⁸

⁴⁸ Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українськоугорського видання / Під ред. М.Вегеша, Ч.Фединець; [Редколег. Ю.Остапець, Р.Офіцинський, Л.Сорко, М.Токар, С.Черничко; Відп. за вип. М.Токар]. – Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. – с. 138

У цих умовах церковні та політичні діячі намагалися захистити інтереси краю на міжнародному рівні. Уже 3 листопада 1938 р. від імені Мукачівської греко-католицької єпархії та низки політичних організацій був підготовлений меморандум до урядів провідних європейських держав. У ньому наголошувалося, що «віденський арбітраж відторгнув від Карпатської Русі головне місто Ужгород і промисловий центр Мукачево, без яких край з точки зору економічної, культурної та національної існувати не може. Тому заявляємо, що і після віденського арбітражу розглядаємо цю територію єдиною і неподільною». Хоча цей документ не вплинув на рішення великих держав, він став важливим свідченням політичної позиції духовенства та громадськості краю.

Важливу роль у цей період відіграв апостольський адміністратор Діонізій Нярадї. Повідомляючи Ватикан про становище в краї, він наголошував, що в Карпатській Україні «понад 400.000 вірних залишається без єпископа». Після аудієнції у Папи Пія XI 14 листопада 1938 р. Нярадї отримав доручення «піклуватися найбільшим народом Підкарпаття, що лишився без пастиря й інших необхідних засобів». Його діяльність швидко набула не лише церковного, а й виразного національно-культурного характеру. За його підтримки було створено «Товариство греко-католицьких священиків», яке очолив Юрій Станинець, а також започатковано видання «Вісника Мукачівської єпархії в Чехословацькій Республіці» та «Місійного календаря», що стали важливими інструментами комунікації між духовенством і вірниками.

Тісний зв'язок між церковним та національно-політичним життям простежується і в діяльності духовенства Карпатської України. Під час виборів до Сойму Карпатської України депутатами були обрані священники Кирило Феделеш, Адальберт Довбак і Юрій Станинець. Напередодні відкриття Сойму Діонізій Нярадї видав спеціальне розпорядження, в якому наказував, щоб «у день

отворення Сойму ... у всіх парохіях нашої єпархії на автономній території Карпатської України всечестиві отці духовні відправили Службу Божу», а також щоб «всі дзвони по наших церквах дзвонили на навечеріє ... й у самий день отворення Сойму». Таким чином, церковні структури фактично долучилися до легітимації нових українських політичних інституцій.

Поряд із греко-католицькою церквою важливим чинником суспільного життя залишалось і православ'я. У 1936 році в краї було зареєстровано 140.000 чоловік православного віросповідання, їх обслуговувало 67 служителів культури (15 монахинь та 52 священики). Першим сербським єпископом на Закарпатті був Досифей, пізніше Владимир Раїч, якого угорська влада після окупації усунули. В Карпатській Україні існувало 140 православних парафій з 5 монастирями, з чого два були жіночі, а один на Пряшівщині. Всього в краї нараховувалось 155.000 православних. Православна церква на Карпатській Україні належала до юрисдикції Сербської православної церкви.⁴⁹ Попри попередні конфлікти між греко-католиками та православними, уряд Августина Волошина прагнув до конструктивної співпраці з православною ієрархією. Під час зустрічі з прем'єром сербський митрополит Йосиф запевнив, що православна церква «буде лояльна до влади Карпатської України та не буде втручатися до національних справ». Це сприяло налагодженню відносин між урядом і православним середовищем.

Події березня 1939 р. продемонстрували, що як греко-католицьке, так і православне духовенство стало невід'ємною частиною суспільно-політичного

⁴⁹ Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українськоугорського видання / Під ред. М.Вегеша, Ч.Фединець; [Редколег. Ю.Остапець, Р.Офіцинський, Л.Сорко, М.Токар, С.Черничко; Відп. за вип. М.Токар]. – Ужгород: Видавництво «Ліра», 2010. – с. 139

життя краю. Після початку угорської окупації 15 березня 1939 р. репресії торкнулися представників обох конфесій, що засвідчило їхню важливу роль у збереженні громадського та національного життя Закарпаття.

Важливою сферою впливу церкви залишалася освіта. Священники активно долучалися до навчально-виховного процесу, підтримували створення бібліотек, читальень та культурних осередків. У багатьох населених пунктах саме церковні приміщення використовувалися для проведення просвітницьких заходів. У цьому контексті греко-католицька церква фактично виконувала функції громадської інституції, яка забезпечувала поширення освітніх і культурних цінностей серед населення.

Окремої уваги заслуговує діяльність духовенства в умовах боротьби між різними національними орієнтаціями. Як зазначає М. Мадяр, значна частина суперечок між українофільським і русофільським таборами проходила саме через церковне середовище. Питання мови богослужіння, церковної літератури та культурних орієнтирів нерідко ставали складовою ширшої дискусії про національну належність населення Закарпаття. Унаслідок цього церква виступала не лише духовною установою, а й одним із центрів національного життя.

Поряд із духовенством вирішальне значення для національного розвитку мала українська інтелігенція. На початку міжвоєнного періоду її чисельність залишалася незначною, що було наслідком тривалої політики мадяризації та обмеженого доступу місцевого населення до освіти в угорський період. Однак уже в 1920–1930-х рр. ситуація почала змінюватися. Розвиток шкільництва, поява нових освітніх установ та демократичні умови Чехословаччини сприяли формуванню нової генерації української інтелігенції.

Найповніше роль інтелігенції в процесах національного відродження проаналізував І. Копчак. На його думку, саме інтелігенція стала головним провідником модерної української національної ідеї в Закарпатті. Учителі, журналісти, письменники, адвокати, громадські діячі та науковці формували нові уявлення про історію краю, його культурну спадщину та місце в загальноукраїнському історичному процесі.

Особливістю української інтелігенції Закарпаття було те, що значна її частина працювала одночасно в кількох сферах суспільного життя. Один і той самий діяч міг бути вчителем, журналістом, активістом громадської організації та учасником політичного руху. Саме тому вплив інтелігенції поширювався практично на всі напрямки суспільного розвитку.

Важливу роль у діяльності інтелігенції відігравала культурно-просвітня робота. Через товариства «Просвіта», освітні гуртки, бібліотеки та читальні вона поширювала знання про українську історію, літературу та культуру. П. Кравчук підкреслює, що діяльність культурних організацій була спрямована не лише на підвищення освітнього рівня населення, а й на формування модерної національної свідомості.

Не менш важливим напрямом роботи інтелігенції була преса. С. Сверденко зазначає, що українські журналісти та редактори відіграли важливу роль у поширенні української національної ідеї. Через друковані видання населення отримувало інформацію про події в інших українських землях, знайомилося з

українською літературою та долучалося до загальноукраїнського культурного простору.⁵⁰

Водночас історики звертають увагу на те, що діяльність інтелігенції відбувалася в умовах гострої ідеологічної конкуренції. Частина освічених верств підтримувала українофільські погляди, інша орієнтувалася на русофільські концепції. За спостереженням М. Мадяра, саме інтелігенція стала головним середовищем, де формувалися та розвивалися різні моделі національної ідентичності населення краю. Тому її вплив не завжди сприяв консолідації суспільства, а іноді, навпаки, поглиблював існуючі суперечності.

Показовим є те, що саме представники української інтелігенції стали основними ініціаторами вимог щодо розширення автономії Підкарпатської Русі. Як зазначають М. Токар та Т. Піковська, українські політичні діячі, більшість із яких належала до інтелігенції, поступово перейшли від культурно-просвітницьких завдань до політичної боротьби за ширші права українського населення.

Наприкінці 1930-х рр. роль інтелігенції особливо зросла. Саме вона стала головною рушійною силою процесів, що привели до надання автономії Підкарпатській Русі у 1938 р. та подальшого проголошення Карпатської України. Багато провідних політичних діячів цього періоду одночасно були педагогами, журналістами або громадськими активістами, що свідчить про тісний зв'язок між інтелектуальним і політичним вимірами українського руху.

Критичний аналіз історіографії дозволяє зробити висновок, що роль греко-католицької церкви та української інтелігенції в національному розвитку

⁵⁰ Сверденко С. Українська преса Закарпаття міжвоєнного періоду як фактор політичної самоідентифікації населення // Медіаісторія і культура Центральної Європи. 2017. № 3. – с. 75–79

Закарпаття була визначальною, проте не однозначною. Церква залишалася важливим осередком освіти та національного виховання, але водночас була внутрішньо поділеною щодо національних орієнтацій. Інтелігенція стала головним провідником модерної української ідеї, однак її вплив обмежувався нечисельністю та ідеологічною неоднорідністю. Незважаючи на ці суперечності, саме взаємодія духовенства та інтелектуальної еліти забезпечила формування культурних і світоглядних основ українського національного руху на Закарпатті.

Отже, національний розвиток українців Закарпаття в період перебування краю у складі Першої Чехословацької республіки значною мірою визначався діяльністю греко-католицької церкви та української інтелігенції. Греко-католицьке духовенство залишалося важливим осередком освіти, культури й громадського життя, сприяючи поширенню національної свідомості та збереженню української культурної традиції. Водночас церковне середовище не було однорідним, що проявлялося у співіснуванні різних політичних і національних орієнтацій, а також у конфесійних конфліктах із православним рухом. Події кінця 1930-х рр. засвідчили зростання суспільно-політичної ролі церкви, яка активно підтримувала процеси державотворення Карпатської України та стала важливим чинником консолідації населення в умовах зовнішньополітичної кризи.

Не менш вагомий вплив на національне відродження мала українська інтелігенція, яка виступила головним носієм модерної української національної ідеї. Через розвиток освіти, преси, культурно-просвітніх товариств і громадських організацій вона формувала нові уявлення про історію, культуру та політичне майбутнє краю. Попри нечисельність та ідеологічну неоднорідність, саме інтелігенція забезпечила інтеграцію Закарпаття до загальноукраїнського культурного й політичного простору та підготувала підґрунтя для активізації українського руху наприкінці 1930-х років.

Таким чином, взаємодія греко-католицького духовенства та української інтелігенції стала одним із ключових чинників формування модерної української національної ідентичності на Закарпатті. Саме їхня діяльність забезпечила культурні, освітні та світоглядні передумови для консолідації українського населення краю й створила підґрунтя для політичних процесів, кульмінацією яких стало проголошення Карпатської України у 1939 році.

РОЗДІЛ 7. Мовна та культурна політика чехословацької влади щодо українського населення

Мовна та культурна політика чехословацької влади щодо населення Підкарпатської Русі була одним із найважливіших чинників суспільного розвитку Закарпаття в міжвоєнний період. Саме через сферу освіти, культури, мовного регулювання та національної політики здійснювався вплив держави на процеси формування ідентичності місцевого населення. Водночас ця політика залишалася суперечливою та неоднозначною. З одного боку, порівняно з попереднім угорським періодом українське населення отримало значно ширші можливості для культурного та освітнього розвитку. З іншого боку, Прага не мала чіткої концепції щодо національного майбутнього Підкарпатської Русі, що нерідко призводило до непослідовності рішень і загострення політичних суперечностей.

У сучасній історіографії питання мовної та культурної політики Чехословаччини оцінюється неоднозначно. Більшість українських дослідників визнає демократичний характер чехословацького режиму порівняно з сусідніми державами Центрально-Східної Європи. Водночас автори наголошують, що реальна практика національної політики часто не відповідала задекларованим принципам рівноправності. Особливо це стосувалося проблеми автономії краю та визначення мовного статусу місцевого населення.

Автори колективної монографії «Закарпаття 1919–1939 років: у складі Чехословацької Республіки» зазначають, що Прага розглядала Підкарпатську Русь насамперед як стратегічний прикордонний регіон, інтеграція якого мала забезпечити політичну стабільність східних кордонів держави. Саме тому культурна політика нерідко підпорядковувалася загальнодержавним інтересам і не завжди враховувала особливості національного розвитку місцевого населення.⁵¹

Одним із центральних питань мовної політики стала проблема визначення літературної мови населення Підкарпатської Русі. Як зазначає Пол Роберт Магочій, для місцевого населення мовне питання мало виняткове значення, оскільки за відсутності власної державності саме мова розглядалася як основа національної ідентичності. Дослідник підкреслює, що серед русинського населення поширювалося переконання про те, що мова є «найціннішим скарбом» народу, а проблема національності фактично ототожнювалася з мовною належністю⁵² (Magocsi, *The Shaping of a National Identity of Subcarpathian Rus' 1848–1948*). Тому визначення мови освіти, адміністрації та культурного життя швидко перетворилося на одну з найгостріших суспільно-політичних дискусій міжвоєнного Закарпаття.

⁵¹ Закарпаття 1919–1939 років: у складі Чехословацької Республіки : колект. монографія / [С. В. Віднянський, В. В. Токар, М. В. Токар та ін.] ; голов. ред. С. В. Віднянський ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. – с. 118–126

⁵² Магочій П. Р. *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948* / P. R. Magocsi. — Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1978. — с. 130

На відміну від більшості інших регіонів Центральної Європи, де мовна ідентичність населення була відносно усталеною, на Закарпатті існувала конкуренція між кількома мовними орієнтаціями. Українофіли відстоювали використання української літературної мови, русофіли орієнтувалися на російську мовну традицію, а прихильники окремішності русинів підтримували місцеві мовні форми. Магочій наголошує, що мовні дискусії набули настільки масштабного характеру, що в краї фактично панувало те, що сучасники називали «мовним питанням» (*iazykovyi vopros*), яке стало предметом обговорення в школах, державних установах, культурних товариствах і навіть у повсякденному житті населення (Magocsi).

Л. Міщенко наголошує, що чехословацька адміністрація тривалий час уникала остаточного вирішення мовного питання.⁵³ Практична реалізація мовної політики Чехословаччини в краї значною мірою визначалася тим, що питання офіційної мови залишалося юридично неврегульованим. Відповідно до міжнародних домовленостей та Генерального статуту Підкарпатської Русі 1919 р., остаточне рішення щодо мовного статусу населення мав ухвалити крайовий Сойм. Однак через те, що цей представницький орган був створений лише наприкінці 1938 р., центральна влада була змушена самотійно виробляти мовну політику. Як зазначає П. Р. Магочій, уже в грудні 1919 р. спеціальна комісія чеських учених дійшла висновку, що мова населення Підкарпатської Русі є «беззаперечно

⁵³ Міщенко Л. Мовна політика в Підкарпатській Русі у складі Чехословаччини (1919–1938) // Українська філологія. 2019. № 8. – с. 24–28

малоросійським діалектом»⁵⁴ і тому літературною мовою краю має бути українська мова, якою користувалися найближчі сусіди населення регіону — галицькі українці. Комісія також рекомендувала зберегти традиційний кириличний правопис, використовувати підручники з Галичини та залучати до роботи в школах українських учителів. Водночас, як наголошувалося у висновку, населення Підкарпатської Русі не повинно забувати, що українці є «*prislusniky velikého národa ruského*» («частиною великого російського народу»), тому російська мова мала викладатися як окремий предмет.⁵⁵ Таким чином, початкова мовна політика Праги фактично сприяла поширенню української мовної орієнтації, хоча й не розривала зв'язків із ширшою східнослов'янською культурною традицією.

Найбільш відчутно наслідки такої політики проявилися у шкільній освіті, де точилася боротьба за зміст підручників і мовні стандарти навчання. У перші роки чехословацького правління використовувалася граматики Августина Волошина, яка поєднувала елементи місцевих говорів і карпаторуської писемної традиції. Згодом за підтримки шкільної адміністрації було впроваджено граматику Івана Панькевича, що спиралася на місцеву мовну основу, але поступово наближалася до літературної української мови. Русофільські кола сприйняли ці зміни як загрозу своїм позиціям і виступили за використання граматики Євменія Сабова, яка була орієнтована на російську літературну норму. Як зазначав сам Сабов,

⁵⁴ Магочій П. Р. *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948* / P. R. Magocsi. — Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1978. — С. 136

⁵⁵ Магочій П. Р. *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948* / P. R. Magocsi. — Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1978. — С. 137

його підручник мав містити «російська літературна мова в її письмовій, а не усній формі», а головною метою було ознайомлення учнів із творами «Пушкіна, Гоголя, Лермонтова та інших класиків російської літератури»⁵⁶ Суперечки навколо підручників відображали глибші процеси боротьби між різними моделями національної ідентичності, що розгорталися в міжвоєнному Закарпатті.

Важливо, що мовне питання виходило далеко за межі шкільної освіти й стало одним із ключових чинників суспільно-політичного життя краю. За спостереженням Магочія, проблема мови настільки домінувала в громадському просторі, що сучасники називали цей період часом, коли всюди — «у містах і селах, у читальних залах, театрах, державних установах і кафе» — точилися дискусії про «мовне питання». Це свідчило про те, що мовна політика Чехословаччини безпосередньо впливала не лише на систему освіти, а й на процеси формування національної свідомості населення Підкарпатської Русі.

Саме тому мовне питання особливо гостро проявилось в освітній сфері. Школа стала одним із головних інструментів державної культурної політики. Після 1919 р. чехословацький уряд розпочав масштабну реформу системи освіти на Закарпатті. Як зазначає І. Мольнар, «..за відносно короткий час було відкрито десятки нових навчальних закладів, значно збільшено кількість учителів та розширено доступ населення до освіти».⁵⁷

Водночас гострі дискусії точилися навколо змісту підручників та мовних норм. За даними Магочія, у перші роки чехословацького правління в школах

⁵⁶ Магочій П. Р. *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948* / P. R. Magocsi. — Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1978. — С. 137

⁵⁷ Мольнар І. В. Освітні реформи на Підкарпатській Русі в контексті чехословацької політики // *Карпатський край*. 2010. № 5. — с. 45–48

використовувалися граматики Августина Волошина, які поєднували елементи місцевих говорів із традиційною руською писемною мовою. Згодом шкільна адміністрація запросила до Ужгорода українського мовознавця Івана Панькевича, який підготував нову граматику, покликану поєднати місцеві мовні особливості з нормами літературної української мови. Її впровадження викликало різку критику з боку русофільських кіл, які вбачали в цьому спробу українізації населення.

Більшість дослідників оцінює освітні реформи позитивно. М. Громовчук та О. Сидоренко підкреслюють, що чехословацька влада фактично ліквідувала значну частину наслідків попередньої мадяризації та створила умови для поширення освіти серед місцевого населення⁵⁸. Саме в цей період рівень грамотності населення помітно зріс, а школа перетворилася на важливий центр суспільного розвитку. Проте питання мови навчання залишалося предметом постійних суперечок. Чехословацька адміністрація часто займала компромісну позицію, дозволяючи співіснування різних мовних орієнтацій, що відображало прагнення Праги уникнути відкритої конфронтації між українофільськими та русофільськими політичними силами.

Значний вплив мовна політика мала й на культурне життя краю. За спостереженнями Магочія, саме в міжвоєнний період преса стала головним майданчиком боротьби між українською, русофільською та русинською концепціями національної ідентичності. Українські видання поступово переходили на літературну українську мову, тоді як русофільські газети використовували різні фо-

⁵⁸ (Громовчук М. В., Сидоренко О. О. Освітні процеси як основа становлення правосвідомості в Першій Чехословацькій республіці (1918–1938 рр.) // Вісник НАКККіМ. 2019. № 2. – с. 143–147

рми російської літературної традиції або так званого «карпаторуського» письма. Така мовна багатоманітність відображала незавершеність процесу національного самовизначення населення Підкарпатської Русі.

Окремої уваги заслуговує питання ставлення чехословацької влади до українського національного руху. Т. Піковська та М. Токар звертають увагу на те, що Прага загалом толерантно ставилася до українських політичних і культурних організацій, однак водночас уникала відкритої підтримки українофільської орієнтації.⁵⁹ Подібну оцінку подає і Магочій, який вважає, що чехословацький уряд намагався балансувати між різними національними течіями, не допускаючи домінування жодної з них, оскільки це могло поставити під загрозу політичну стабільність регіону.

Таким чином, мовна та культурна політика Чехословаччини щодо українського населення Підкарпатської Русі мала подвійний характер. Вона створила умови для безпрецедентного розвитку освіти, культури, громадського життя та друкованої преси, сприяла формуванню модерної української інтелігенції та розширенню культурних контактів із загальноукраїнським середовищем. Водночас непослідовність державної політики в мовному питанні, відсутність остаточного рішення щодо літературної мови населення та прагнення влади зберегти баланс між різними національними орієнтаціями сприяли збереженню політичної напруги та продовженню боротьби за культурну й національну самоідентифікацію краю.

⁵⁹ Піковська Т. В. Національне питання в програмах політичних партій Першої Чехословацької республіки 1918-1938 рр. / Тетяна Піковська – Вінниця : Нова Книга, 2020. – с. 72–75; Токар М.Ю. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939) – Ужгород, 2006. – с. 189–193)

РОЗДІЛ 8. Тенденції та особливості формування української національної ідентичності

Проблема формування української національної ідентичності на Закарпатті в міжвоєнний період є однією з ключових у дослідженні історії краю у складі Першої Чехословацької республіки. Саме в 1919–1938 рр. відбувалися складні процеси трансформації суспільної свідомості місцевого населення, які зумовили поступовий перехід від традиційних форм самоідентифікації до модерної української національної свідомості. Особливість цього процесу полягала в тому, що він відбувався в умовах конкуренції різних національних концепцій, впливу зовнішніх політичних чинників та відносно демократичного політичного режиму Чехословаччини.

У сучасній історіографії питання національної ідентичності закарпатських українців розглядається як багатогранний і тривалий процес, який не можна зводити лише до політичної діяльності партій або культурно-просвітньої роботи окремих організацій. Більшість дослідників наголошує, що міжвоєнний період став завершальним етапом переходу від етнорегіональної самосвідомості русинського населення до усвідомлення себе частиною української нації. Водночас історики по-різному оцінюють масштаби цього процесу та рівень його завершеності напередодні подій 1938–1939 рр.

Однією з головних особливостей формування української національної ідентичності на Закарпатті була наявність кількох конкуруючих моделей самоусвідомлення населення. Як зазначає М. Мадяр, протягом міжвоєнного періоду в краї паралельно існували українофільська, русофільська та русинська орієнта-

ції, кожна з яких пропонувала власне бачення історичного походження та майбутнього місцевого населення.⁶⁰ Саме ця обставина суттєво відрізняла Закарпаття від більшості інших українських земель.

Українофільська концепція ґрунтувалася на твердженні про належність закарпатських русинів до єдиного українського народу. Її прихильники розглядали історію Закарпаття як складову частину загальноукраїнського історичного процесу та виступали за культурну інтеграцію краю в український національний простір. Русофільська течія, навпаки, наголошувала на культурній та історичній близькості місцевого населення до російського народу. Поряд із цими двома напрямками зберігалася також концепція окремішності русинів, представники якої підкреслювали специфічність місцевої культури та відмінність від українців і росіян.

Більшість сучасних дослідників погоджується з тим, що на початку міжвоєнного періоду українська ідентичність ще не була домінуючою серед населення Підкарпатської Русі. Разом із тим витоки української національної орієнтації на Закарпатті сформувалися ще до входження краю до складу Чехословаччини. С. Віднянський зазначає, що, попри тривалу політичну відокремленість Закарпаття від інших українських земель, його населення не було ізольованим від загальноукраїнських етнокультурних процесів. Протягом століть зберігалися релігійні, освітні та культурні контакти з Галичиною та іншими українськими регіонами, тому край «формувався й залишався однією цілісною структурою, не

⁶⁰ Мадяр М. Український національний рух у Чехословаччині: між русофільством і українофільством (1918–1938) // Карпатський вісник історичних студій. 2018. № 14. – с. 88–92

втрачаючи свого слов'янського, руського, а в новітні часи – українського характеру». ⁶¹ Водночас державна політика Угорщини сприяла збереженню локальної русинської самоідентифікації та стримувала поширення модерної української національної ідеї. Саме тому на початку ХХ ст. серед населення ще переважали традиційні форми самоусвідомлення, пов'язані з конфесійною, регіональною або становою належністю.

Особливого значення для національної еволюції закарпатців набули події Першої світової війни та Української революції. Перебування тисяч закарпатців у складі австро-угорської армії, а також їхнє знайомство під час війни та полону з українським населенням Галичини й Наддніпрянщини сприяли розширенню уявлень про власну етнічну спорідненість з українцями. Як зазначає С. Віднянський, колишні військовополонені після повернення додому поширювали відомості про революційні події в Україні та українське державотворення, що сприяло зміцненню відчуття спільності із населенням по той бік Карпат. ⁶² (Віднянський, 2019, с. 73).

Важливим чинником формування української національної ідентичності стала демократична політична система Чехословаччини. У цьому контексті важливо враховувати, що включення Закарпаття до складу Чехословаччини означало не лише зміну державної належності, а й зміну умов розвитку національного життя. На відміну від попереднього угорського режиму, нова політична система

⁶¹ Віднянський С. В. Карпатська Україна як етап українського державотворення // Український історичний журнал. 2019. № 2. – с. 68.

⁶² Віднянський С. В. Карпатська Україна як етап українського державотворення // Український історичний журнал. 2019. № 2. – С. 73

відкривала можливості для діяльності політичних партій, громадських організацій, професійних об'єднань та культурно-просвітніх товариств. За спостереженням С. Віднянського, саме демократичний характер чехословацької держави сприяв активізації громадсько-політичного життя населення краю та перетворенню національного питання на один із центральних елементів суспільних дискусій. У міжвоєнний період на Закарпатті діяло понад 40 політичних партій і близько 150 громадських організацій, що стало важливою передумовою формування модерних політичних і національних орієнтацій.⁶³

Водночас політика Праги щодо національного питання не була послідовною. Чеська адміністрація намагалася балансувати між українофільськими, русофільськими та русинськими середовищами, що, з одного боку, стримувало домінування будь-якої однієї концепції, а з іншого — створювало умови для подальшої конкуренції різних моделей національної ідентичності.

Суттєвий вплив на процеси формування ідентичності мала система освіти. Як зазначають М. Громовчук та О. Сидоренко, школа стала одним із головних механізмів соціалізації молодого покоління та поширення нових суспільних цінностей.⁶⁴ Через освітні установи населення знайомилося з українською мовою, літературою та історією, що сприяло поступовому формуванню модерної національної свідомості.

⁶³ Віднянський С. В. Карпатська Україна як етап українського державотворення // Український історичний журнал. 2019. № 2 – с. 75

⁶⁴ Громовчук М. В., Сидоренко О. О. Освітні процеси як основа становлення правосвідомості в Першій Чехословацькій республіці (1918–1938 рр.) // Вісник НАКККіМ. 2019. № 2. – с. 143–147

Особливого значення набувала мовна політика. Л. Міщенко підкреслює, що мовне питання фактично стало одним із головних критеріїв національного самовизначення населення краю.⁶⁵ Вибір між українською, російською або місцевою русинською мовною традицією означав не лише культурну, а й політичну орієнтацію. Саме тому мовні дискусії в міжвоєнному Закарпатті часто виходили далеко за межі суто лінгвістичних проблем. Показовим у цьому відношенні стало рішення Міністерства шкільництва та народної освіти Чехословаччини від 1919 р., підготовлене за участю провідних чеських мовознавців. У документі зазначалося, що місцеве русинське населення належить до українського етнокультурного простору, а літературною мовою шкільництва має бути українська мова, яку використовують «найближчі сусіди й одноплемінці» населення Підкарпатської Русі.⁶⁶ Це рішення мало важливі наслідки для розвитку української освіти, книговидання та культурного життя. За даними, наведеними С. Віднянським, у 1938 р. із 809 народних шкіл Закарпаття 469 здійснювали навчання українською мовою.⁶⁷ Таким чином, мовне питання стало не лише сферою культурної політики, а й одним із найважливіших інструментів формування національної свідомості молодого покоління.

⁶⁵ Міщенко Л. Мовна політика в Підкарпатській Русі у складі Чехословаччини (1919–1938) // Українська філологія. 2019. № 8. – с. 25–29

⁶⁶ З історії міжнародних зв'язків України: Наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.): Док. і матеріали / Редкол.: М. М. Варварцев (відп. ред.) та ін. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. – с. 96–97

⁶⁷ Віднянський С. В. Карпатська Україна як етап українського державотворення // Український історичний журнал. 2019. № 2 – с. 78

Важливу роль у формуванні української ідентичності відігравала інтелігенція. І. Копчак зазначає, що саме освічені верстви населення стали головними носіями модерної української національної ідеї.⁶⁸ Учителі, журналісти, письменники, адвокати та громадські діячі виступали посередниками між європейськими національними концепціями та традиційним суспільством Закарпаття. Саме вони створювали нові інтерпретації історії краю, популяризували українську літературу та формували уявлення про єдність українського народу.

Не менш важливим чинником була діяльність культурно-просвітніх організацій. П. Кравчук та М. Лендел наголошують, що товариства «Просвіта», учительські спілки, бібліотеки та читальні стали важливими центрами поширення української культури серед населення.⁶⁹ Через їхню діяльність відбувалося ознайомлення мешканців краю з українською літературою, історією та національною символікою. Особливого значення діяльність культурно-просвітніх товариств набула в умовах відсутності власних державних інституцій. Заснована у 1920 р. «Просвіта» поставила перед собою завдання «культурного і економічного піднесення підкарпатсько-руського народу, передусім виховання його в моральнім і патріотичнім дусі»⁷⁰ (Вони боронили Карпатську Україну, 2002, с.

⁶⁸ Копчак І. В. Роль української інтелігенції Закарпаття у формуванні національної свідомості (1919–1938) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. 2013. Вип. 22. – с. 113–118

⁶⁹ Кравчук П. П. Культурно-освітній розвиток українців Закарпаття у 1919–1938 рр. // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2015. Вип. 2. – с. 46–50

⁷⁰ Вони боронили Карпатську Україну : нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш (керівник), М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. ; за ред. М. М. Вегеша. Ужгород : Карпати, 2002. – с. 127

127). Через мережу читалень, бібліотек, театральних гуртків та видавничу діяльність вона сприяла поширенню знань про українську історію та культуру серед широких верств населення. Водночас саме культурно-просвітне середовище стало осередком формування нової української інтелігенції краю.

Особливе місце у формуванні національної свідомості займала греко-католицька церква. Л. Белей підкреслює, що духовенство відіграло важливу роль у поширенні освітніх і культурних ініціатив, а також сприяло розвитку національної самосвідомості населення.⁷¹ Водночас І. Кондратюк звертає увагу на неоднорідність церковного середовища, де співіснували різні політичні та національні орієнтації.⁷² Тому вплив церкви на формування ідентичності був значним, але не завжди однозначним.

Важливим механізмом національної мобілізації стала преса. С. Сверденко зазначає, що українські друковані видання міжвоєнного Закарпаття відігравали роль не лише джерела інформації, а й інструмента формування національної свідомості.⁷³ Через пресу населення долучалося до загальноукраїнського інформаційного простору, отримувало знання про політичні та культурні процеси на інших українських землях.

⁷¹ Белей Л. Роль греко-католицької церкви у формуванні національної самосвідомості українців Закарпаття (1919–1938) // Релігія та суспільство. 2015. № 2. – с. 60–64

⁷² Кондратюк І. М. Церковне життя українців Закарпаття у міжвоєнний період // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Серія: Історія. 2018. Вип. 20. – с. 80–82

⁷³ Сверденко С. Українська преса Закарпаття міжвоєнного періоду як фактор політичної самоідентифікації населення // Медіаісторія і культура Центральної Європи. 2017. № 3. – с. 74–79

Національна ідентичність формувалася також під впливом політичного життя. М. Токар, Т. Піковська та І. Поп наголошують, що українські політичні партії поступово перетворювали національне питання на центральний елемент своєї діяльності. Участь населення у виборах, політичних кампаніях та громадських акціях сприяла поширенню модерних політичних уявлень і посиленню національної самоідентифікації.

Окремої уваги заслуговує вплив соціально-економічних чинників. І. Данилюк та П. Мольнар зазначають, що модернізація суспільства, розвиток транспортної інфраструктури, трудова міграція та зростання освітнього рівня населення створювали передумови для поширення нових форм колективної ідентичності. У результаті традиційна локальна свідомість поступово поступалася місцем ширшим національним уявленням.

Про поступове посилення української національної орієнтації свідчили не лише культурні процеси, а й зміни політичних настроїв населення. Якщо у 1924 р. проукраїнські політичні сили користувалися підтримкою лише 12,4 % виборців, тоді як русофільські партії отримували 62 %, то вже в середині 1930-х рр. співвідношення суттєво змінилося. У 1935 р. проукраїнські сили підтримували 36,6 % виборців, тоді як русофільські — 35,2 %.⁷⁴ Така динаміка свідчила про поступове зміцнення української політичної ідентичності та зростання впливу українофільського напрямку в суспільному житті краю. Важливим свідченням цих змін став Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді 17 жовтня 1937 р., у якому взяли участь представники різних політичних і громадських організацій. Ухвалений учасниками «Маніфест до українського народу Підкарпаття» фактично став програмною декларацією української національної ідентичності населення

⁷⁴ Пачовський В. Срібна земля: Тисячоліття Карпатської України: нарис історії з мапою. — Львів: Видавн. кооп. «Дружина», 1938. — 68 с.

краю. У документі наголошувалося: «Ми добровільно прилучилися до Чехословацької Республіки, ми є вірними громадянами нашої демократичної держави, – але в мовних і культурних справах ми були й будемо частиною великого 50-мільйонного українського народу і цеї нашої народної та культурної єдності ніколи нізащо не зречемося».⁷⁵

Кульмінацією процесів формування української національної ідентичності стали події 1938–1939 рр. Надання автономії Підкарпатській Русі та утворення уряду Карпатської України засвідчили суттєве зміцнення української політичної орієнтації. І. Романюк розглядає ці події як закономірний результат багаторічного процесу національного відродження, що розгортався протягом усього міжвоєнного періоду.⁷⁶

Разом із тим критичний аналіз історіографії свідчить, що процес формування української ідентичності не був завершеним навіть наприкінці 1930-х рр. Частина населення продовжувала підтримувати русофільські або автономістсько-русинські погляди. Крім того, у багатьох сільських районах зберігалися традиційні локальні форми самоідентифікації. Тому твердження про повну перемогу української національної ідеї в міжвоєнному Закарпатті було б певним спрощенням історичної реальності.

У сучасній українській історіографії простежується тенденція розглядати міжвоєнний період як час остаточного утвердження української ідентичності в

⁷⁵ Мишанич О. Життя і творчість Августина Волошина // Волошин А. І. Вибрані твори / упоряд., вступ. ст. та прим. О. В. Мишанича. Ужгород : Закарпаття, 2002. с. –31.

⁷⁶ Романюк І. М. Міжвоєнне Закарпаття як регіон українського національного відродження // Історичні студії Східноєвропейського НУ ім. Лесі Українки. 2016. № 3. – с. 94–96

краї. Проте аналіз джерел і наукової літератури дозволяє зробити більш виважений висновок. Найважливішим результатом цього періоду стало не завершення процесу національного становлення, а створення соціальних, культурних та політичних передумов для подальшого розвитку української національної свідомості.

Отже, формування української національної ідентичності на Закарпатті в 1919–1938 рр. було складним і багаторівневим процесом, що відбувався в умовах конкуренції різних національних концепцій та під впливом політичних, культурних, освітніх і соціально-економічних чинників. Вирішальну роль у цьому процесі відіграли система освіти, культурно-просвітні організації, преса, греко-католицька церква, українська інтелігенція та політичні партії. Незважаючи на збереження внутрішніх суперечностей, саме міжвоєнний період став етапом інтенсивного становлення модерної української національної свідомості населення Закарпаття та підготував підґрунтя для подальших національно-політичних процесів наприкінці 1930-х років.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження було встановлено, що історія українців Закарпаття у складі Першої Чехословацької республіки є важливою складовою загального процесу формування модерної української нації у першій половині ХХ століття. Період 1918–1938 рр. став часом глибоких політичних, соціально-економічних, культурних та духовних трансформацій, які суттєво вплинули на розвиток регіону та визначили подальші напрями еволюції національної свідомості його населення. Включення Закарпаття до складу Чехословаччини після завершення Першої світової війни створило нові умови для суспільного розвитку краю, що відрізнялися від попереднього періоду перебування під владою Угорського королівства. Незважаючи на наявність низки політичних і адміністративних обмежень, саме в цей час були створені передумови для активізації громадського життя, розширення культурно-освітньої діяльності та поступового зміцнення українського національного руху.

Аналіз політичного становища Закарпаття засвідчив, що міжвоєнний період характеризувався складним поєднанням демократичних принципів та централізаторської політики чехословацького уряду. З одного боку, населення краю отримало значно ширші громадянські права та політичні свободи, ніж у попередню епоху, що дозволило створювати політичні партії, громадські організації, культурні товариства та друковані видання. З іншого боку, питання реалізації автономного статусу Підкарпатської Русі тривалий час залишалося невирішеним, що викликало невдоволення значної частини місцевого населення та політичної еліти. Невідповідність між задекларованими демократичними принципами та реальною практикою державного управління стала однією з ключових особливостей політичного розвитку Закарпаття у складі Чехословаччини.

Важливим результатом дослідження стало з'ясування того, що політичне життя регіону вирізнялося значним рівнем активності та різноманітністю політичних сил. На території краю діяли численні партії та організації, які представляли різні суспільні групи, політичні погляди та національні орієнтації. Саме в умовах політичного плюралізму формувалися нові форми участі населення у громадському житті, зростала політична культура та поширювалися демократичні практики. Разом із тим політичний рух українців не був повністю консолідованим. Внутрішні суперечності, відмінності у програмних засадах та конкуренція між окремими політичними угрупованнями нерідко послаблювали його ефективність і ускладнювали вироблення єдиної стратегії національного розвитку.

Особливу увагу в дослідженні приділено українському національному руху, який у міжвоєнний період набув якісно нового змісту. Було встановлено, що його розвиток відбувався в умовах складної боротьби між різними концепціями національної самоідентифікації. Значна частина населення краю тривалий час зберігала локальну русинську самосвідомість, тоді як інші суспільні групи підтримували русофільські або українофільські орієнтації. Саме тому процес формування модерної української національної ідентичності був тривалим, неоднозначним і нерівномірним. Він вимагав активної роботи інтелігенції, громадських діячів, педагогів, журналістів і духовенства, які поступово формували нове розуміння історичного минулого, культурної спадщини та місця Закарпаття в українському національному просторі.

Дослідження засвідчило, що надзвичайно важливу роль у національному розвитку населення відігравали українські політичні партії та громадські організації. Саме вони стали основними провідниками національних ідей та важливими осередками суспільної самоорганізації. Через політичну діяльність, про-

світницьку роботу, проведення культурних заходів, видання літератури та періодики українські організації сприяли поширенню національної свідомості серед широких верств населення. Особливе місце в цьому процесі належало товариству «Просвіта», яке стало одним із найвпливовіших центрів культурного та освітнього життя Закарпаття. Завдяки діяльності його осередків населення отримувало доступ до української книги, історичних знань, літератури та культурних цінностей, що сприяло поглибленню національного самоусвідомлення.

Важливим чинником формування української національної свідомості стала система освіти. У міжвоєнний період відбулося суттєве розширення мережі навчальних закладів, зросла кількість учнів та педагогічних кадрів, підвищився рівень грамотності населення. Освіта стала не лише засобом здобуття знань, а й важливим інструментом культурної модернізації суспільства. Через школу поширювалися знання про українську історію, літературу, культуру та національні традиції. Формування нового покоління освіченої молоді створювало підґрунтя для подальшого розвитку українського національного руху та зміцнення позицій української ідентичності в регіоні. Водночас мовне питання залишалося предметом гострих дискусій, оскільки воно безпосередньо пов'язувалося з проблемою національного самовизначення населення.

Не менш важливу роль у процесах національного розвитку відігравала культурна сфера. У досліджуваний період значно пожвавилось культурне життя Закарпаття, розширилася діяльність бібліотек, театрів, музичних колективів, культурно-просвітницьких товариств та творчих об'єднань. Культурні заходи сприяли поширенню української мови, популяризації національної історії та формуванню спільного культурного простору. Саме через культуру українська національна ідея ставала ближчою та зрозумілішою для широких верств населення, особливо в сільській місцевості, де рівень національної свідомості традиційно залишався нижчим.

Суттєвий вплив на формування суспільної думки мала українська преса. Періодичні видання виконували важливу інформаційну, освітню та виховну функції, знайомлячи населення з актуальними політичними подіями, історичними дослідженнями, культурними досягненнями та суспільними процесами. Через пресу відбувалося поширення українських національних ідей, формування громадянської позиції та зміцнення зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями. Засоби масової інформації стали одним із найефективніших інструментів національної мобілізації та відіграли значну роль у процесі формування модерної національної свідомості.

Окреме місце у суспільному житті регіону посідала греко-католицька церква. Її вплив виходив далеко за межі суто релігійної діяльності. Церква брала активну участь у розвитку освіти, культури та громадського життя, підтримувала діяльність шкіл, культурних організацій та благодійних установ. Для значної частини населення духовенство залишалося авторитетним носієм моральних і суспільних цінностей, що посилювало його вплив на процеси національного самоусвідомлення. Разом із тим різноманітність політичних та національних орієнтацій серед духовенства відображала загальну складність і неоднозначність суспільних процесів у краї.

Отже, проведені дослідження дає підстави стверджувати, що міжвоєнний період став визначальним етапом у процесі формування української національної свідомості населення Закарпаття. Саме в цей час відбулося поступове зміцнення української ідентичності, розширення сфери використання української мови, активізація культурного та громадського життя, а також формування нової інтелектуальної та політичної еліти краю. Незважаючи на численні труднощі, політичні суперечності, економічні проблеми та конкуренцію різних національних концепцій, український рух зміг закласти міцні основи для подаль-

шого національного розвитку регіону. Досвід Закарпаття у складі Першої Чехословацької республіки переконливо демонструє, що процес формування національної свідомості є складним і багатогранним явищем, на яке впливають політичні, соціально-економічні, культурні, освітні та релігійні чинники. Саме тому історичний досвід міжвоєнного Закарпаття зберігає важливе значення для розуміння закономірностей розвитку української нації та процесів національної консолідації в сучасних умовах.

Використані джерела та література

1. Archiv KPR, f. KPR – protokol PR (Podkarpatská Rus), sign. 618, inv. č. 2. П. Еренфельд, 19 серпня 1920 р.
2. Белей Л. Роль греко-католицької церкви у формуванні національної самосвідомості українців Закарпаття (1919–1938) // Релігія та суспільство. 2015. № 2. С. 58–67.
3. Віднянський С. В. Карпатська Україна як етап українського державотворення // Український історичний журнал. 2019. № 2. С. 4–26.
4. Вони боронили Карпатську Україну : нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. ; за ред. М. М. Вегеша. Ужгород : Карпати, 2002. 710 с.
5. Гомонай В. І. Закарпаття в складі Чехословаччини (1919–1938) // Історія України. 1998. № 3. С. 47–58.
6. Громовчук М. В., Сидоренко О. О. Освітні процеси як основа становлення правосвідомості в Першій Чехословацькій республіці (1918–1938 рр.) // Вісник НАКККіМ. 2019. № 2. С. 142–149.
7. Данилюк І. Соціально-політичне становище українського населення Підкарпатської Русі у 1919–1938 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2012. Вип. 29. С. 55–63.
8. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. 28. Оп. 3. Спр. 36. Арк. 8–9.
9. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. 29. Оп. 3. Спр. 598 : Листування Міністерства внутрішніх справ з поліційними урядами з питання комуністичної агітації студентів вищих учбових закладів, інформації про їхню діяльність, списки студентів (10 серпня 1926 р. – 29 лютого 1927 р.). Арк. 320.

- 10.3 історії міжнародних зв'язків України : Наука, освіта (XIX – 30-ті роки ХХ ст.) : документи і матеріали / редкол. : М. М. Варварцев (відп. ред.) та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 200 с.
11. Закарпаття 1919–1939 років : у складі Чехословацької Республіки : колект. монографія / С. В. Віднянський, В. В. Токар, М. В. Токар та ін. ; голов. ред. С. В. Віднянський. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 420 с.
12. Закарпаття 1919–2009 років : історія, політика, культура / за ред. М. Вегеша, Ч. Фединеця. Ужгород : Ліра, 2010. С. 138–139.
13. Земледельська Політика. 1935. 14 ноября.
14. Земледельческий календарь на годъ 1934. Ужгород, 1933.
15. Кондратюк І. М. Церковне життя українців Закарпаття у міжвоєнний період // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Серія: Історія. 2018. Вип. 20. С. 77–85.
16. Копчак І. В. Роль української інтелігенції Закарпаття у формуванні національної свідомості (1919–1938) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. 2013. Вип. 22. С. 112–119.
17. Кравчук П. П. Культурно-освітній розвиток українців Закарпаття у 1919–1938 рр. // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2015. Вип. 2. С. 44–52.
18. Куцов К. О. Політична діяльність карпатоукраїнських студентських організацій у Чехословаччині в 1920–1930-х рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2017. Вип. 1 (36). С. 23–32.
19. Лендел М. І. Національно-культурний розвиток українців Підкарпатської Русі (1919–1938 рр.) // Вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2014. Вип. 33. С. 101–110.
20. Мадяр М. Український національний рух у Чехословаччині: між русофільством і українофільством (1918–1938) // Карпатський вісник історичних студій. 2018. № 14. С. 87–95.

21. Магочій П. Р. The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948. Cambridge, Mass. ; London : Harvard University Press, 1978. P. 130–144.
22. Misto študovani – politika // Podkarpatské Hlasy [Užhorod]. 1926. 18 břez. S. 2.
23. Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина // Волошин А. І. Вибрані твори / упоряд., вступ. ст. та прим. О. В. Мишанича. Ужгород : Закарпаття, 2002. С. 22–23.
24. Міщенко Л. Мовна політика в Підкарпатській Русі у складі Чехословаччини (1919–1938) // Українська філологія. 2019. № 8. С. 23–31.
25. Мищак І. М. Закарпаття напередодні Другої світової війни у працях сучасних українських істориків // Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. О. А. Удод. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 19. С. 410–421.
26. Мольнар І. В. Освітні реформи на Підкарпатській Русі в контексті чехословацької політики // Карпатський край. 2010. № 5. С. 44–53.
27. Мольнар П. Економічні умови життя українців Закарпаття в період міжвоєн'я // Економічна історія Центральної Європи. 2017. Т. 4. С. 35–49.
28. Нова Свобода. 1939. 23 січня.
29. Пачовський В. Срібна земля : Тисячоліття Карпатської України : нарис історії з мапою. Львів : Видавн. кооп. «Дружина», 1938. 72 с.
30. Піковська Т. В. Національне питання в програмах політичних партій Першої Чехословацької республіки 1918–1938 рр. Вінниця : Нова Книга, 2020. 168 с.
31. Піковська Т. В. Українські політичні партії на Закарпатті в Першій Чехословацькій республіці (1918–1938) [Електронний ресурс]. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/20169> (дата звернення: 13.05.2026).

32. Поп І. І. Політичні партії та національний рух на Підкарпатській Русі в 1918–1938 рр. // Україна–Європа–Світ. 2014. Вип. 13. С. 101–109.
33. Поп Ю. І., Кравчук О. М. Перший губернатор Закарпаття : політична діяльність Г. Жатковича (1918–1921 рр.) // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. 2006. Вип. 11. С. 39–46.
34. Протестъ карпаторусскихъ студентовъ / Къ резолюціи приключились въ имени: Соціального Союза Подкарпатскихъ Русскихъ Студентовъ – [Ю.] Бокшай, Союза Соц. дем. академиковъ – М. Калиновъ, Союза Карпаторусскихъ аграрныхъ академиковъ – Э. Гойдичъ, КРСК «Возрожденіе» – Г. Чопей // Народная Газета [Пряшевъ]. 1926. 1 апрѣля. С. 3.
35. Романюк В. П. Національні меншини і політична система Чехословаччини (1918–1938) // Україна–Європа–Світ. 2013. Вип. 12. С. 75–83.
36. Романюк І. М. Міжвоєнне Закарпаття як регіон українського національного відродження // Історичні студії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. 2016. № 3. С. 89–97.
37. Сверденко С. Українська преса Закарпаття міжвоєнного періоду як фактор політичної самоідентифікації населення // Медіаісторія і культура Центральної Європи. 2017. № 3. С. 73–82.
38. Токар М. Ю. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). Ужгород, 2006. 380 с.
39. Хребтань У. Я. Організація діяльності нотаріату на Закарпатті часу Першої Чехословацької республіки (1918–1938 рр.) // Історичні студії Львівської політехніки. 2015. Вип. 4. С. 57–63.
40. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4392. Оп. 1. Спр. 3 : Резолюції загальних зборів членів Союзу з протестом проти національного пригноблення українського населення Закарпаття з боку чеської влади. Копії (10 лютого 1929 р.). Арк. 2–5.